

Вишгородський історико-культурний
заповідник

СТАРОЖИТНОСТІ ВИШГОРОДЩИНИ

Вишгород, гравюра Свіньїна 1825 рік

Збірка тез доповідей і повідомлень
10-ї науково-практичної конференції,
присвяченої

“Дню пам’яті Ярослава Мудрого”

28 лютого 2003 р.,
м. Вишгород

Вишгородський історико-культурний
заповідник

СТАРОЖИТНОСТІ ВИШГОРОДЩИНИ

Збірка тез доповідей і повідомлень
10-ї науково-практичної конференції,
присвяченої "Дню пам'яті Ярослава Мудрого"
28 лютого 2003 р., м. Вишгород

*Видано при сприянні Верховного отамана Київського
та всієї України
Дмитра Сагайдака*

Вишгород – 2003

Старожитності Вишгородщини: 3б. тез доп. і повідомл. 10-ої
С77 наук.-практ. конф., присвяч. "Дню пам'яті Ярослава Мудрого",
28 лют. 2003 р., м. Вишгород /Вишгород іст.-культ. заповідник;
Упоряд. А.М. Плотнікова. – Вишгород, 2003. – с.: іл. 5

До збірки вміщено тези 10-ої науково-практичної конференції, присвяченої "Дню пам'яті Ярослава Мудрого", що відбулася в м. Вишгороді 28 лютого 2003 року.

Пропонована збірка вміщує наукові статті та повідомлення, які стосуються давньої історії, культури, археологічних досліджень пам'яток.

Для всіх, хто цікавиться історією, археологією.

Матеріали друкуються під авторською редакцією.

Протоієрей о. Димитрій. Ярослав Мудрый – культурный и духовный деятель Киевской Руси.....	5-7
Протоієрей о. Димитрій. Ярослав Мудрий – представник нового покоління, письменник-християнин.....	8-10
Буряк Н.В. Археологічні дослідження на території давнього Вишгорода та його околиць (історіографічний нарис).....	11-17
Козюба В.К. Археологічні дослідження Вишгорода 2002 р.....	18-23
Чекановський А.А. Особливості конструкції гончарного горна XVII ст. за результатами досліджень у Вишгороді в 2002 р.....	24-25
Брежак О.В. Цегельне виробництво у Вишгороді й околицях.....	26-33
Орлов Р.С. Дослідження вишгородського гончарного центру XI-XII ст.....	34-65
Васильєв М.Г. Сторінки з історії реставрації пам'яток вітчизняної архітектури.....	66-71
Сагайдак Дмитро. Верховний отаман Козацтва Запорозького, Київський і всієї України Нестор Махно. Історія, яка не стала сучасністю.....	72-83
Підгорбунський М.А. Кобза, бандура та ліра на території України в XVI-XIX ст.....	84-92
Список ілюстрацій.....	93

Протоиерей о. Димитрий
Благочинный Вышгородского р-на
настоятель храма свв. Бориса и Глеба

Ярослав Мудрый – культурный и духовный деятель Киевской Руси

Увв. Дамы и господа! Около 3000 лет назад Соломон был помазан на царство в Израиле. Вскоре после этого царю явился Господь и сказал: «Прости, что дать тебе». Соломон испросил не богатства и славы, но мудрости, чтобы судить народ и управлять им, различать добро и зло. И была эта просьба благоугодна Господу. Вместе с мудростью Соломон получил и богатство, и честь (3 Цар. 3; 5-12). Подобным великому Соломону был наш славный предок – князь Ярослав, сын Владимиров, по прозвищу Мудрый.

Время правления князя Ярослава Мудрого (1019-1054) считается периодом расцвета Киевской Руси. Трудно назвать область, где бы этот высокоодаренный муж не проявил своих талантов.

Он унаследовал от отца огромное государство, площадью около 800 тыс. км., включающее украинские, а также часть нынешних российских, белорусских и финских земель. Держава была обескровлена и разорена брагодубийственной войной. Князь в короткие сроки восстановил порядок, а впоследствии расширил владения, сделав **Киевскую Русь крупнейшей мировой державой**.

Князя отличала **активная внешняя политика**. Будучи смелым и предприимчивым военачальником, он был и мудрым дипломатом. Понимая значение браков между высочайшими особами, он не только женился на одной из европейских принцесс, но и сам стал, по остроумному выражению историков, «тестем Европы».

В области **государственного управления** Ярослав проявил себя как истинный отец народа. Он хорошо знал и чувствовал нужды своих подданных, а живая любовь давала средства удовлетворить их. Прекратив междоусобные

раздоры, князь уделил внимание законодательству. Первые шаги в этом сделал его отец, но Ярослав далеко превзошел св. Владимира, составив первый на Руси рукописный свод законов – «Русскую правду». Заботился князь и о том, чтобы после его смерти в державе царил порядок и мир. В основу отношений между наследниками он положил распространенное тогда в Европе **право старшинства, или сеньорат**. Наступившие вслед за смертью князя распри Ярославичей были следствием несоблюдения этого права.

Много усилий князь приложил к тому, чтобы поднять государство на должный **культурный и духовный уровень**. То, чему св. Владимир положил лишь начало, достигло расцвета при Ярославе и прославило его в позднейших поколениях.

Церковная жизнь в период правления князя становится полноценной. В Киеве действуют около 400 церквей, не считая домовых; открываются монастыри, среди которых – Киево-Печерский, на долгие годы ставший центром просвещения всей страны, а также «кузницей» отечественного епископата.

К концу правления князя имеет место случай поставления митрополита Киевского и Всея Руси из русских – знаменитого подвижника и проповедника святого Илариона.

Канонизируются русские святые, первые из которых – Борис и Глеб; обретаются мощи; появляются новые праздники, составляются службы.

Крупные школы появляются при епископских кафедрах: в Новгороде учится около 300 детей. Даже в самых маленьких городах, как свидетельствует житие преп. Феодосия, существует возможность научиться грамоте.

Князь проявляет особый интерес к собиранию и переводу книг, лично принимая в этом участие. Вскоре появляются книги и летописи, авторами которых становятся уже русские монахи. В Киеве открывается первая на Руси публичная библиотека.

Искореняются такие обычаи язычества, как междоусобица и кровная месть, блуд и полигамия, жестокость в семье и унижение женщины. Вместо

цього прививаються традиції жертвенності, благочестя і милосердя, от-
криваються лікарні і богоугодні заведення.

Київ превращається в європейську столицю, поражаючу іноземців
багатством і культурою, укріплену такими шедеврами зодчества, як Зо-
лоті Ворота і комплекс «Свята Софія». Адам Бременський називає Київ
«суперником Константинополя».

Історики вважають: заслуга і достоїнство Ярослава в тому, що він не ис-
кав нових, революційних ідей і великих потрясень, але мудро використав-
ся тим найкращим, що закладено в досвід предків, і, перш за все,
– в діяльності його батька, святого і рівноапостольного князя Володимира.

І зараз, в період становлення нашої держави, не має ли сенс ог-
лянутися в минуле і запитати у нашого славного предка: де отримав ти
якість, ставшій твоєю ім'ям? В відповідь ми напевно почуємо слова Св.
Писання: «Якщо... у когось із вас не вистачає мудрості, да просить у Бога, дающе-
го всім просто і без укорів – і дасться йому» (Іак. 1;5).

«Але мудрість, сходяща зверху, в перших, чиста, потім мирна, скром-
на, послухлива, повна милосердя і добрих плодів...» (Іак. 3;17).

«Якщо в вашому серці ви маєте гірку зависть і сварливість... це не
єсть мудрість, нисходяща зверху, але земна, душевна, бесовська» (Іак.
3;14-15).

Протоієрей о. Дмитрій
Благочинний Вишгородського р-ну
настоятель храму свв. Бориса і Гліба

Ярослав Мудрий – представник нового покоління, письменник-християнин

*“...отец бо сего Володимер землю
взора и умягчи, рекше крещеньемъ
просветив. Сей же насая книжными
словеси сердца верных людей; а мы
пожинаем, ученье приемлюще книжное”.*

“Повість минулих літ”. – ч. 1. – с. 102.

Преподобний Нестор Літописець уподібнює князів Володимира і
Ярослава орачеві і сіячеві, які заклали основу майбутнього урожаю. Як ви
самі розумієте, це дуже почесно і водночас відповідально бути спадкоємцями
цих мудрих мужів. Незважаючи на довгу відстань століть, яка нас розділяє,
ми живемо на землі, оповитій історичними та культурними подіями часів
Київської Русі. Тому повинні прислухатися до нашого минулого і брати
звідти приклади, які б були на користь відродженню і становленню як кожній
окремій особистості, так і взагалі всій державі.

Сьогодні я хотів би звернутися до основної якості князя Ярослава, котра
для всіх нащадків залишила його Мудрим.

У свій час С.Соловйов вважав, що Ярослав Мудрий був представником
нового покоління письменників-християн, вихованих за Володимира, які
могли знаходити для себе утвердження у вірі та священних книгах. На
відміну від Володимира, котрий тільки слухав Святе Письмо, син його
Ярослав сам читав книги (Толочко, 1996, С. 188). Це ж саме стверджує і
Літопис: “И бе Ярослав... и книгам прилежа, и почитая е часто в ноци и в
дне” (ПВЛ, ч 1, 1950, С.102). Стаття 1037 р. у “Повісті минулих літ” є
своєрідним гімном книгам. Вони – джерело мудрості, вірні порадики, втіха
для душі, шлях до покаяння. Хто часто читає книги, той розмовляє з Богом і

святими мужами. Читання Євангелія, апостольських повчань, житій святих очищують душу.

Особиста любов до книги і взагалі до навчання допомогла Ярославу Мудрому заснувати у 1037 році першу на Русі бібліотеку та скрипторій^{*} при Софійському соборі. В уяві Ярослава церкви і монастирі були не лише місцями служіння Богові, але й осередками освіти. Князь наказав священикам вчити своїх парафіян: "Веля им учить люди, понеже тем есть поручено Богом и приходи часто к церквам" (ПВЛ, ч. 1, 1950, С. 103).

Головним центром духовної освіти на Русі стала Софія Київська. При ній Ярослав заснував школу перекладачів і переписувачів книг, яка мала задовольнити потреби поширення православного церковного життя на Русі: "И собра писце многы и перекладанье от грек на словенское писмо. И списанеа книги многы, ими же поучаеся вернии людие наслаждаются ученья Божественнаго" (ПВЛ, ч. 1, 1950, С. 102). Ці труди можна прирівняти до трудів апостольських, тому що русини, у недалекому минулому – язичники, мали змогу слухати і читати слова Христового вчення на рідній мові, – тобто сім'я, котре впало на зораний св. кн. Володимиром ґрунт.

І дуже хотілось би, щоб молоде покоління українців вибрало не бездуховність, а вічні цінності Православ'я, тому що майбутнє української держави нерозривно пов'язане з вірою наших предків-князів і простих людей, з тією вірою, без якої держава може перетворитися на територію без минулого і майбутнього. Щоб цього не сталося, давайте будемо трудитися, співпрацювати на ниві православного виховання в душі християнської любові, згадуючи ясні постаті наших молитовників у Престола Божого (св. кн. Володимира, його синів – покровителів нашого міста – св. кн.-страстотерпців Бориса і Гліба і їхнього брата, на честь якого ми сьогодні зібралися – Ярослава Мудрого).

Святыє сродники наши,

молите Бога о нас!

^{*} Місце, де перекладають книги.

1. Інформаційний вісник Прес-служби Української Православної Церкви. Вип. 4; (січень 2002 р.). – К., 2002. – 80 с.
2. Иоанн Крестьянкин (архим.) Проповеди. Т. II. – М., 1994. – 208 с.
3. На путях к Ноеву ковчегу: поиск и ориентиры молодых... // Спасите наши души! – 2001. – №3. – С. 18-20.
4. Дзюба О., Павленко Г. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні (X – сер. XVII ст.): посібник-довідник. – К., 1998. – 200 с.
5. Повесть временных лет (ПВЛ), Ч. 1. – М.-Л., 1950.
6. Толочко П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. – К., 1996. – 214 с.

*Археологічні дослідження на території
давнього Вишгорода та його околиць
(історіографічний нарис)*

Мальовниче місто Вишгород розташоване на правому березі Дніпра. За письмовими джерелами воно нараховує чи не тисячолітню історію ("Ольжин град", вперше згаданий під 946 р. у "Повести временных лет"). За доби Київської Русі Вишгород був князівським уділом, а також торговим та ремісничим центром. В ньому був збудований храм (спочатку дерев'яний, а згодом кам'яний), де зберігалися тіла перших давньоруських святих – князів Бориса та Гліба.

Після татаро-монгольської навали 1240 р. Вишгород втрачає своє духовне та політичне значення, життя у ньому ледь жевріє. Деяке пожвавлення настане на початку XVII ст., коли Вишгород був переданий київському хорунжому Гаврилу Гойському. А з кінця XVIII ст. він стає звичайним селом Північної Київщини.

Але саме з кінця XVIII ст. місто опиняється в колі наукових інтересів істориків та краєзнавців. Перші найбільш точні описи старожитностей були подані у нарисах П. Свінїна та М. Берлінського. Зокрема, М. Берлінський у своїй праці "Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города" повідомив про перші археологічні розкопки у Вишгороді в 1816 р., які проводила поміщиця Турчанинова. Щоправда, назвати їх археологічними можна тільки умовно, оскільки ніякого наукового значення ці розкопки не мали. Турчанинова хотіла знайти мощі Бориса й Гліба, і з цією метою перекопала усі підвалини колишньої церкви (Берлинский, 1820, С. 120).

У 1845 р. проф. Київського університету св. Володимира Я. Ставровський за дорученням Археографічної Комісії проводив розкопки

курганів "Хрещатий" та "Вороновий". До нас дійшли плани-малюнки цих курганів, виконані аквареллю. З дослідженнями Археографічної Комісії у Вишгороді пов'язані й акварелі Т. Шевченка і Ф. Солнцева. У 1854 р. ці матеріали були доповнені етнографічними нотатками та акварельним малюнком Де ля Фліза (Давній Вишгород, 1998, С. 1).

У 1860 р., перед закладенням нової кам'яної церкви, коли дерев'яну споруду, що стояла там до того, знесли, фундамент давнього кам'яного храму був повністю відкритий та оглянутий. Було встановлено, що він складений з дикого каменю. Фундамент вівтарної частини являв собою три напівкруги, з яких центральний був найбільшим. Було встановлено, що частково фундамент з боків вже розібраний. План стародавнього храму був визнаний подібним до київських церков – Ірининської, Михайлівської та Кирилівської (Каргер, 1961, С. 322).

У серпні 1874 р. під час роботи III Археологічного з'їзду в Києві була зроблена нова спроба розкопок залишків Вишгородського храму під керівництвом гр. О. Уварова. Він намагався знайти фундамент храму, але, судячи зі звіту, граф Уваров прийняв за фундамент залишки цегляної стіни (Каргер, 1961, С. 322).

Трохи раніше проф. В. Антоновичем були проведені розкопки двох курганів в урочищі "Костина нивка" та одного – в урочищі "Батишева могила". Ці та інші пам'ятки минулого Вишгородщини були ним нанесені на археологічну карту (Давній Вишгород, 1998, С. 1-2).

В 90-х рр. XIX ст., коли територію півдня Російської імперії охопив справжній бум грабіжницьких розкопок селян, відомий скрабощукач та колекціонер В. Гезе скуповував у місцевих жителів їхні знахідки. Зокрема, поблизу Жукина та Межигір'я були знайдені чудові скарби бронзових прикрас кола виїмчастих емалей (Давній Вишгород, 1998, С. 2).

На початку XX ст. вишгородським старожитностям приділили увагу в своїх працях такі видатні вчені як член Церковно-археологічного товариства проф. М. Петров та проф. М. Грушевський. Також цікавими є в цьому

відношенні праці польських дослідників Є. Руликовського та А. Яблоновського (Давній Вишгород, 1998, С. 3).

В 1924 р. П. Курінним за дорученням Всеукраїнського археологічного комітету були проведені дослідження печер у Межигір'ї (Курінний, 1994, С. 96).

З 1934 р. Вишгородська експедиція Київського Інституту історії матеріальної культури та Московського Державного історичного музею у складі Ф. Козубовського, Т. Мовчанівського, І. Підоплічко, Б. Рибаківа та ін. почала розвідувальні роботи на території городища. В тому числі були закладені невеликі шурфи на ділянці залишків давнього храму. Розвідкою було встановлено, що кільцевий насип навколо церкви, який попередні дослідники вважали валом городища, насправді є завалом давніх будівельних матеріалів, який складався з уламків цегли, каменю, шматків розчину, фрагментів фресок та давньої кераміки. Зверху він був перекритий невеликим шаром землі (Каргер, 1961, С. 322).

Одночасно в рамках Вишгородської експедиції, яка тривала з 1934 по 1937 рр., М. Мушкетом та Н. Байорисом були проведені розвідки пам'яток різних епох від мезоліту до слов'ян по берегах Дніпра та Десни. Роботу експедиції дуже прискорювали плани будівництва Дніпрогесу. Окрім фундаментів церкви св. Бориса та Гліба XI ст. було досліджено так зв. "квартал металургів", давньоруські горни XI – XII ст. та могильники.

З вересня 1935 р. давнє городище та прилегла територія були оголошені заповідником. Цьому сприяли висновки експедиції за результатами розвідки. (Давній Вишгород, 1998, С. 3).

У 1947 р. розкопки на городищі, перервані у 1938 р., продовжила експедиція В. Довженка. Розвідки були проведені А. Добровольським.

В 1952 р. у Вишгороді працювала експедиція Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, очолювана М. Каргером. Були повністю розкопані руїни Борисоглібського храму. Розкопки цілком підтвердили попередню реконструкцію споруди, зроблену М. Каргером та

виявили незаперечну схожість із планом собору Видубецького монастиря (Каргер, 1961, С. 324-336). Оборонні споруди Вишгородського городища проводив відомий дослідник давньоруської архітектури П. Рапопорт.

З 1947 по 1952 рр. на Вишгородщині працювала експедиція "Великий Київ". В її складі працювали такі відомі дослідники як Д. Телегін, В. Канівець, А. Савчук та ін. Експедицією були досліджені: пізньотрипільський могильник біля с. Чернин (94 кремації), поселення доби бронзи біля с. Лебедівка, стоянка доби мезоліту на ДВС, поселення східнотшинецької культури біля Хотянівки, поселення культури лебедівського типу біля сіл Новосілки та Погреби (з останнього походить велика бронзова пальчаста фібула VII ст. н. е. з так званих "старожитностей анти") та поселення милоградської культури у Вишгороді (Давній Вишгород, 1998, С. 3-4).

До 1960 р., у зв'язку із будівництвом Київської ГЕС, Києво-Поліської експедицією у складі П. Толочка, Д. Телегіна, О. Тереножкіна, В. Круца, В. Бідзілі, В. Непріної та ін. був виконаний великий обсяг охоронних робіт. Зокрема, біля Лютежа і Козаровичів були проведені дослідження на поселеннях зарубинецької культури, біля Завалки досліджувався пізньотрипільський могильник (16 кремацій) та проводилися розкопки на поселенні Грині киево-черкаської культури. Тут (на поселенні) були знайдені кремневі клиноподібні сокири, ножі, скребачки вістря стріл та списів. В цей же час вперше з'являється керамічний посуд, представлений здебільшого гостродонними горщиками, прикрашеними різноманітними комбінаціями відтисків (Давній Вишгород, 1998, С. 6).

У 1965 –1972 рр., після затоплення Київською ГЕС с. Козаровичі, Є. Максимов, Д. Телегін, Р. Орлов та В. Круп досліджували поселення та могильники різних епох. Так, поблизу с. Хотянівка ними були досліджені поховання зарубинецької культури з тілоспаленнями, що супроводжувалися горщиками, мисками та кружками з лощеною поверхнею, а також бронзовими чи залізними застілками-фібулами. Поблизу від могильника був

знайдений давній човен, виготовлений із стовбура дуба довжиною понад 8 м. (Давній Вишгород, 1998, С. 8-9).

У 1980 р. була проведена розвідка по берегах Київського водосховища. Д. Телегіним та Р. Терпиловським було виявлено, що більшість відомих раніше пам'яток розмита водою. Але розвідка 1995 р. (Р. Орлов, В. Козюба, Р. Терпиловський, А. Занкін) показала, що в долинах р. Ірпін та його приток знаходиться низка нових пам'яток.

У 1972 р. відбулося поновлення археологічних розкопок на вишгородському городищі (В. Чумаченко, В. Довженко). Гончарний центр досліджувався з початку 1960-х рр. (П. Толочко, В. Довженко, А. Бобринський). Тут було зафіксовано 15 плям від горнів, а один розкопано (Давній Вишгород, 1998, С. 17).

1966 та 1972 рр. були видані довідники з пам'яток археології району, а в 1971 р. – “Історія міст і сіл УРСР”. Вишгород був зазначений в “Переліку старовинних малих і середніх міст” (1976 р.)

У 1979 – 1981 рр. були проведені розкопки у північній частині городища для складання історико-опорних планів міста (П. Толочко, В. Зоценко). Під час робіт була знайдена свинцева печатка князя Давида Ростиславича (Пекарская, Зоценко, 1985, С. 134).

У 1989 р. біля сучасного кладовища О. Серовим та О. Сиромятніковим був досліджений курган з похованнями печенігів з чорноклобуцького союзу племен Поросся. Серед поховального інвентаря знаходилися залізні вудила, стремена, бронзові бляхи, пряжка, скоби. Один з похованих був у кольчuzі із шаблею довжиною 90 см. На поясі були ножі у шкіряних піхвах (Давній Вишгород, 1998, С. 14).

При розкопках 1990 р. була знайдена налобна кінська бляха-решма, яка була відлита в глиняній формі і мала рослинний орнамент візантійського походження (Давній Вишгород, 1998, С. 15).

Проте при зведенні житлових забудов за генпланом 1971 р. з історико-опорним планом 1983 р. не рахувалися, і культурний шар зазнав руйнації.

Останній історико-опорний план і проект зон охорони пам'яток історії і культури м. Вишгорода був складений у 1991 р.

Протягом 90-х рр. на території Вишгорода проводилися розкопки та охоронно-рятивні роботи під егідою різних установ (кооператив “Археолог”, “Укрпроектреставрація”, відділ охорони пам'яток облуправління культури, Інститут археології НАН України). Досліджувалися залишки храму Бориса та Гліба, гончарний центр по вул. Шолуденка, поселення милоградської культури по вул. Набережній. Були здійснені розвідки на території міста та району (Давній Вишгород, 1998, С. 5). За цей час було зроблено чимало цікавих знахідок. Серед них – залишки горнів, колекція кераміки (залишки горщиків, глечиків, світильників, великих корчаг-“піфосів”, плиток для підлоги). Унікальними є фігурки воїнів в шоломах, вкритих жовтою та зеленою поливою, полив'яний посуд, писала для письма, срібний поясний наконечник, свинцева висла печатка князя Ізяслава Ярославича, уламки скляних браслетів та посуду (Давній Вишгород, 1998, С. 18-19).

Чудова знахідка пряслиця із цілим текстом з 14 слів та 58 знаків була зроблена В. Козюбою в садибі церкви (на дитинці) в червні 1996 р. Найбільш достовірний переклад листа жінки на ім'я Чепура: “Чепура пита, Пилип нагу ув'язнив, заклав гой мене. Хочу через це назад волею своєю”. Це не єдина знахідка подібного роду. Ще в 1930-ті рр. у Вишгороді було знайдено пряслице з написом “НЕВЕСТОЧЬ”, яке увійшло в підручники з історії. А в 1989 р. тут було знайдено пряслице з унікальним жіночим антропонімом “БЛЯТЫ” (Давній Вишгород, 1998, С. 15).

Останні охоронно-рятивні роботи були проведені в серпні-грудні 2000 р. силами співробітників Вишгородського історико-культурного заповідника (створений у 1994 р. за Указом Президента України) та студентів Київського національного університету культури і мистецтв на території заповідника. Під час цих робіт було знайдено велику кількість фрагментів кераміки давньоруського часу та частково зруйнований горн для випалу гончарного посуду (Анжияк, 2002, С. 13-17).

Зараз Вишгородський історико-культурний заповідник знаходиться у скрутному становищі. На території посаду швидкими темпами йде житлобудівництво. В заповідника немає ні копіїв, ні людей, щоб провести археологічні дослідження, поки будівництво не поховало під собою унікальні пам'ятки давньоруського періоду. Якщо найближчим часом ситуація не зміниться, Вишгород має всі шанси втратити велику частину культурного шару назавжди.

1. Анжияк С.М. Археологічні дослідження давньоруського Вишгорода у 2000 році. //Старожитності Вишгородщини: Збірка тез, - Вишгород, - 2002, С. 13-17
2. Берлинский М. Ф. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень сего города. - СПб, 1820
3. Давний Вишгород. Проспект. - Вишгород, 1998
4. Каргер М.К. Древний Киев. - М.-Л., 1961, т. II
5. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. - Полтава, 1994
6. Пекарская Л.В., Зоценко В.Н. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979 - 1981 гг. //Археологические исследования Киева 1978 - 1983 гг. - К., 1985

Археологічні дослідження Вишгорода 2002 р.

Протягом 2002 р. співробітниками ІА НАНУ Козюбою В.К., Орловим Р.С., Чекановським А.А., Комаром О.В., за участю Центру охорони пам'яток історії, археології та мистецтва при Київській облдержадміністрації (Сиромятников О.К., Толкачов Ю.І.) та Вишгородського історико-культурного заповідника (Філюк О.В. та Плотнікова А.М.), за підтримки його директора Пироженко І.В. були проведені рятувальні та охоронні археологічні роботи в зонах здійснення новобудов на території давнього Вишгорода.

У травні 2002 р. була обстежена ділянка приватної садиби по вул. Межигірського Спаса, 50, на якій було заплановане будівництво нового одноповерхового будинку.

Садиба розташована у ПдЗх частині неукріпленого посаду літописного Вишгорода, в середній частині довгого схилу, що спускається від городища до долини невеликого струмка. На поверхні городу, на місці будівництва, знайдено кілька уламків давньоруської кераміки. Земляні роботи були пов'язані лише з прокладанням траншей завширшки 0,4 м та глибиною 0,5 м для закладання фундаментів стін за периметром та однієї поперечної стіни всередині контуру будинку. Тільки в ПдСх куті майбутньої будівлі закладено шурф 4х3,7 м на місці її підвалу.

Товщина культурного шару на ділянці становила від 0,5 до 0,8 м, й тому траншеї під фундаменти дійшли до рівня материка лише в кількох місцях. Серед знахідок з культурного шару - уламки кераміки XI-XII ст., кістки тварин, кілька дрібних фрагментів залізних шлаків, печина. На місці підвалу (Пд кут будинку) було вирито до рівня материка шурф розміром 4,0-4,1х3,7-3,75 м. На зазначеній площі та в стінках шурфу було виявлено кілька об'єктів давньоруського часу.

Об'єкт 1 розташовувався вздовж ПдСх стінки котловану і більшою частиною виходив за межі контуру майбутньої будівлі. Ймовірно, він мав прямокутну форму, орієнтовану стінками за сторонами світу. Простежена довжина за лінією Зх-Сх – 1,6 м, за лінією Пн-Пд – 1,2 м. Котлован мав стінки, трохи скошені всередину, був заглиблений у материк на 0,3 м. Об'єкт був перекритий однорідним гумусованим культурним шаром завтовшки 0,65 м. Над центральною частиною котловану на глибині 0,4 м від сучасної поверхні та на висоті 0,7 м над рівнем дна об'єкту в стратиграфії зафіксований прошарок печини довжиною 0,9 м (його товщина – 3–4 см), при зачистці якого знайдено половинку глиняної писанки, прикрашеної поливою. В заповненні об'єкту виявлено кераміку середини – другої половини XI ст. та фрагмент перепаленої кістки.

Об'єкт 2 було зафіксовано в стратиграфії ПнСх стінки шурфу. Його довжина становила 2 м, глибина (в материку) – 0,4 м. При зачистці виявлено кілька дрібних стінок горщиків давньоруського часу.

Об'єкт 3 виявлено в Зх частині шурфу. При зачистці сильногумусованої плями розміром 0,8х0,8 м на рівні материка було виявлено два заглиблення. Північне з них мало овальну форму (0,6х0,5 м), орієнтовану за лінією Пн-Пд. Заповнення блюдцеподібної форми містило вуглики, великі шматки печини, обпалені кістки тварин, кераміку XI ст. Яма на 9 см була заглиблена в материк. На Пд від неї знайдено частину заглиблення завширшки 0,35 м, яке мало вигляд канавки конусоподібної форми, і було орієнтоване на Зх. У заповненні канавки – шматочки шлаку, кераміка XI-XII ст., перепалені кістки, одна з яких – астрагал.

На Зх від об'єкту 1, на відстані 0,1 м від його Зх стінки, зафіксовано стовпову ямку 0,25х0,2 м, заглиблену на 0,15 м у материк.

При зачистці материка на дні шурфу знайдено уламки кераміки давньоруського часу. Вона представлена уламками 2 вінець друг. пол. XI-поч. XII ст., 3 денцями, 25 стінками, а також 12 уламками горщика з багаторядним хвилястим орнаментом.

Таким чином, археологічні спостереження по вул. Межигірського Спаса, 50, підтвердили входження цієї території до складу міста ще в першій половині XI ст. Наявність шлаків вказує на близькість розташування від цього місця ковальського або залізобного виробництва.

У серпні 2002 р. було проведене археологічне обстеження частини траншеї газопроводу, що проходила вздовж огорожі садиби №11 по вул. Межигірського Спаса.

Траншея проходила в Пд частині посаду давнього Вишгорода, по пологому схилу, що опускається від городища на Пд до долини струмка. Ширина траншеї була біля 1 м; стратиграфію зафіксовано протягом 39 м, від одного кута дерев'яної огорожі садиби №11 до іншого.

Під шаром дерну протягом всієї траншеї був помітний культурний шар давньоруського часу. Його товщина коливалася в межах від 5 до 40 см. Шар – темно-сірий, зі включеннями вугликів та печини. З нього походять залізний кований цвях завдовжки 6,3 см, стінка амфори, вінця кераміки (горщики, глек) XI-XII ст. В материку зафіксовано котловани 10 об'єктів XI-XII ст., в яких знайдено кераміку (уламки горщиків, в тому числі денця з клеймами, корчаг та візантійських амфор), фрагменти скляних браслетів, уламки плінф, кістки тварин давньоруського часу та керамічні й скляні вироби пізньосередньовічного часу.

Крім згаданих об'єктів, в борту траншеї зафіксовано 2 поховання.

Поховання 1 було розташоване на межі 34-35 м. Простежена поховальна яма (ширина – 0,5 м, глибина в материку – 0,2 м, глибина від сучасної поверхні – 0,4 м), в якій знаходилися нижні кінцівки кістяка. Поховання лежало майже перпендикулярно до лінії траншеї і було орієнтоване на ПдЗх. Ймовірно, належало дитині.

Поховання 2 простежене на 33-му метрі траншеї, над об'єктом 10. В зачистці борту траншеї були помітні кістки хребта та лівої руки, тобто, нижня половина кістяка була знищена траншеєю. Глибина поховання від сучасної поверхні – 0,45 м. Заповнення, що перерізало верхню частину

об'єкту 10, можливо, є залишками поховальної ями. За стратиграфією, ші поховання можна віднести до XII-XV ст., скоріш за все, до часу після 1240 р.

На початку жовтня 2002 р. було обстежено другу чергу траншеї газопроводу, що прокладалася по вул. Межигірського Спаса. Ділянка 2 газопроводу проходила з ПнСх, від полотна названої вулиці та закінчення ділянки 1 траншеї, дослідженої нами в серпні 2002 р. (див. вище), на ПдЗх, в бік нового багатоповерхового будинку, що зведений за адресою: вул. Шолуденка, 6Б.

Загальна довжина обстеженої ділянки 2 становила 33 м. Її розміри: ширина – 2 м, глибина – до 1,5 м. ПдСх борт траншеї був рівний і придатний для зачистки та вивчення стратиграфії, ПнЗх становив ламану лінію.

Стратиграфія траншеї засвідчила, що ця ділянка була сильно перепланована в останній чверті XX ст., при будівництві багатоповерхових будинків по вул. Шолуденка. Давньоруський культурний шар був або повністю зрізаний (ПнСх частина траншеї), або переміщений. Верхні 0,5-0,8 м становили шари сучасного перепланування території. Під ними на всьому протязі (крім 1-2 м траншеї) простежено чорний сильногумований, з включеннями печини, перевідкладений культурний шар з матеріалами XI-XII ст. Серед них – 6 вінець (4 – XI-поч. XII ст., 2 – кінця XII-поч. XIII ст.), уламки ручки та стінки амфори. Товщина цього шару становила від 2-3 см (на 3-4 м траншеї) до 0,2-0,4 м. В кількох місцях (на 10-му м., на межі 11-12 м, на 22-23 м, на 27-28 м) потовщення культурного шару, можливо, пов'язані з неглибокими котлованами об'єктів. Три великих об'єкти, які чітко фіксувалися не тільки в стінці траншеї, але й на її дні (на 12-14 м, на 19-20 м та на 32-33 м траншеї), за матеріалами відносяться до XX ст. До давньоруського часу належать 3 об'єкти.

Дослідження цієї ділянки (між садибами № 11 та 15) по вул. Межигірського Спаса показали значний ступінь руйнування культурного шару посаду давнього Вишгорода.

За матеріалами траншей по вул. Межигірського Спаса можна констатувати, що ця частина давнього Вишгорода була щільно заселена в середині XI – першій половині XII ст. У другій половині XIII ст. ця тераса також була заселена. Грунтовий могильник, вперше виявлений на цій ділянці, функціонував або в другій половині XII – першій половині XIII ст., або з початку XIV ст.

У жовтні-листопаді 2002 р. було проведено археологічне обстеження території, прилеглої до будівництва багатоповерхового житлового будинку по вул. Шолуденка, 6Б. Мета дослідження полягала у з'ясуванні товщини, характеру залягання та стану збереженості культурного шару археологічної пам'ятки, внесеної до Державного реєстру археологічних пам'яток національного значення – давньоруського міста Вишгород X-XIII ст.

При обстеженні траншеї під комунікації на захід від згаданого будинку, біля містка через безіменний струмок, була вивчена стратиграфія та з'ясований давній мікрорельєф цієї ділянки. Зокрема, в зачистці №3 було зафіксоване падіння рівня материка в західному напрямку, що вказує на існування в давні часи невеликої балки на місці сучасної бетонної доріжки, що піднімається до вул. Межигірського Спаса.

Шурф 1 було закладено біля траншеї комунікації на південь від згаданого будинку, на захід від приміщення міської бібліотеки. За його допомогою було з'ясовано, що ця ділянка між будинком № 6Б та самою вул. Шолуденка являє собою правобережну заплаву частину згаданого вище струмка. На глибині 0,6 м, під шарами сучасного нівелювання поверхні, зберігся перевідкладений (?) культурний шар завтовшки 0,4 м з матеріалами XI-XII ст. До цих робіт вважалося, що культурний шар давнього Вишгорода займав лише лівобережну частину струмка, не розповсюджуючись далі на південь.

Шурфи 2 та 3 були закладені на городі садиби №35 по вул. Межигірського Спаса, на північний захід від згаданого будинку. В шурфі 2 на всій його площі (2х2 м) виявлено залишки заглибленої господарчої

споруди (льоуху?) XVIII-XIX ст., які досліджено до глибини 1,5 м. Ї культурному шарі та заповненні об'єкту знайдено давньоруську кераміку XI-XII ст, уламки візантійських амфор, українську побутову кераміку (в тому числі розвал горщика) XVIII-XIX ст., свинцевий (у вигляді зрізаного конусу) гудзик часів Давньої Русі.

Шурф 4 було закладено на городі садиби №23 по вул. Межитірського Спаса, в 20 м на північ від згаданого будинку. В ньому виявлено рештки комплексу гончарного горну другої половини XVII ст. Загальна площа шурфу після прирізок становила 5,2х2 м. Комплекс чудової збереженості (не зруйнований пізніми перекопами) складався з самого горну діаметром 1,2 м, топочної камери у вигляді вузького каналу завдовжки 1,5 м та предгорнної ями прямокутної форми 1,65х1,35 м. В горні та предгорнній ямі виявлено велику кількість (кілька тисяч уламків) битого посуду (горщики, глєки, макітри, покришки), який є браком гончарного виробництва. Крім цього, з комплексу походять уламки 3-х залізних ножів, кількох залізних підборів для взуття, а також сильно стерта срібна монета – солід Густава II Адольфа 1628 р., карбований у м. Ризі, що належало до Прибалтійських володінь Швеції. Подібний комплекс цінний не тільки тим, що виявлений у Вишгороді вперше за 70-річний період дослідження цього міста, але й тим, що при його науковій обробці з'явиться можливість зробити порівняльну типологічну характеристику різних типів посуду, що одночасно використовувалися в побуті.

Після наукової обробки всі виявлені матеріали будуть передані до фондів Вишгородського історико-культурного заповідника, а повний науковий звіт – до Наукового архіву Інституту археології та згаданого Заповідника.

***Особливості конструкції гончарного горна XVII ст.
за результатами досліджень у Вишгороді в 2002 р.***

У листопаді 2002 р. було проведено дослідження території в районі спорудження житлового багатоповерхового будинку. В результаті закладання шурфів на лівому березі струмка, що з півдня обмежував давньоруську частину міста, виявлено археологічні об'єкти XI-XIII ст. і гончарний горн XVII ст.

Горн мав конструкцію з двоярусною, круглою в плані, випалювальною камерою і видовженою топковою камерою. Черінь другого ярусу випалювальної камери спирався на козел. Челюсті топкової камери виходили до передпечної ями. У протилежному до челюстів південному куті передпечної ями була земляна сходинка-уступ розміром 0,65х0,55 м. Орієнтований горн челюстями на схід-південний схід. Загальна довжина горна близько 3,35 м. Внутрішній діаметр випалювальної камери 1,2 м. Глибина її підземної частини, що збереглася, до 1,5 м. Висота верхнього ярусу випалювальної камери 0,58 м. Довжина топкової камери 1,5 м. Канал топкової камери склепінчастий, напівкруглий у перерізі. Передтопкова яма має розміри 1,65х1,35 м. Заповнення ями і внутрішнього простору верхнього ярусу випалювальної камери складалося з великої кількості кераміки, фрагментованої і цілої цегли. Кераміка являла собою розвали цілих форм горщиків і тарілок. Це, очевидно, виробничий брак, який утворювався внаслідок розколювання при охолодженні випалених виробів. Характер заповнення вказує на те, що після закінчення експлуатації об'єкт слугував за яму для викиду браку з іншого виробничого комплексу (з іншого горну). Отже, територія поблизу виявленого об'єкту – надзвичайно перспективна для подальших досліджень.

Особливістю конструкції горна є використання значної кількості великих фрагментів керамічного посуду в муруванні стінок, козла і черени верхнього ярусу випалювальної камери. Козел доходить до стінки нижнього ярусу випалювальної камери. Отвори продухів укріплені фрагментами вінець горщиків. Всього зафіксовано 6 продухів у черені другого ярусу випалювальної камери. Вони розміщувалися вздовж її стінки. В стіни горну вмуровано багато великих фрагментів нижніх частин тулуба горщиків. У конструкції козла використано горщики, наповнені глиною.

Виробничий комплекс датовано монетою-солідом 1628 (?) р. (ризького чекану) шведського короля Густава II Адольфа. Це надає знайденому об'єкту значення еталонного комплексу. Тим більше, що матеріал дає велику кількість цілих форм. Нині у Середньому Подніпров'ї зафіксовано лише кілька аналогічних комплексів.

Вперше отримано непрямі свідчення про виробництво цегли у Вишгороді в XVII ст. Цегла могла використовуватися для будівництва і ремонту монументальних споруд у Києві. Ймовірно, що обслуговувалися також місцеві будівельні потреби і будівництво, ще невідомі з письмових джерел. Цікавою є також близькість виявленого гончарного горну до ділянки, де у 1990 р. було відкрито залишки давньоруського гончарного осередку. Знахідки 2002 р. відкрили нові перспективи дослідження комплексів XVII ст. у Вишгороді та збагатили фонди Історико-культурного заповідника чудовою колекцією цілих форм пізньосередньовічного посуду.

Цегельне виробництво в Вишгороді і околицях.

З давніх часів Вишгород славився добрими гончарними глинами. Різноманітними смугами вони виходять на поверхню дніпровських схилів.

У X-XIII вв. існувало у Вишгороді велике гончарне виробництво. Виготовляли в місті і цеглу, і полив'яні плитки для величного Борисоглібського храму (1112 р.) [1].

За часів монголо-татарської навали, а потім Литовського і Польського князівства цегельне виробництво на довгі часи майже припинило своє існування. Житло і культові споруди будувалися з деревини.

Лише наприкінці XVII ст, в період розквіту церковного будівництва, починає відроджуватися і виробництво цегли з місцевих глин. Козацька старшина запрошує з Росії фахівців для розбудови церков і монастирів на Україні. В цей час в Межигір'ї, коштом патріарха всієї Русі Іоакима, постриженця цього монастиря, почали будувати мурований Спасо-Преображенський собор. Цеглу для будівництва виробляли в монастирі. Хорламович з бібліотеки Священного Синоду дістає такі свідчення: "В 1690-1693 гг. в Киеве строил каменные церкви в Братском и Никольском монастырях москвич Иосиф Дмитриевич Старцев. С собой он привез 80 каменщиков и 100 рабочих людей. В 1690 г. требовались каменщики и для Межигорского монастыря. А ещё раньше, 24 марта 1688 г. туда был отправлен для надзора за приготовлением кирпичей, выделявавшихся для постройки церкви, Покровского монастыря, что на убогих домах, старец Феодосий" [2].

Так, за допомогою російських фахівців, почало відроджуватися добре відоме за часів Київської Русі й занепале виробництво цегли.

Згадки про наявність в Межгір'ї цеглень маємо у Румянцевському описі 1766 р. на ст. 13: "Кирпичный завод при Новых Петровцах...впусте, затошляется водою для делания кирпича изба 1,... хата 1, контора 1" [3].

Коли у 1798 р. відкрито було на території скасованого Межигірського монастиря фаянсову фабрику, відразу з'явилася потреба у місцевих будівельних матеріалах. З рапорту наглядача фабрики Тимофія Заремби 1800 року дізнаємось про пошуки місця для будівництва цегельного заводу: "...В силу словесного приказання господина войта Григория Васильевича Радзинского ездил я сего августа 29 числа для осмотра в разные места, где бы угодно было выстроить кирпичный завод, нашел оное вблизи селения Петровец над рекою Днепром для постройки такого завода место способное и на глину достаточное...". Завод побудували в тому ж місці, де була цегельня "чернецов монастырских" [4].

На початку XIX ст. у Вишгороді також існував один цегельний завод, проте на схематичному плані села 1838 р. він не зазначений. А ось на плані Вишгорода 1855 р. [5] відображено декілька цеглень. Вони розташовувались на березі Дніпра, вірніше, одного з рукавів ріки, який мав назву "Коноплянка", і тяглися один за другим аж до Межигір'я. З 1843 року відомо про цегельний завод Фелікса Йосиповича Березовського, в якому було 4 печі для випалювання цегли під дерев'яними покрівлями, 7 сараїв для сушіння під солом'яними стріхами. Глину для цегли вибирали з ям біля заводу, а дрова – "от соседственных владельцев". Застосовували для виробництва дерев'яні форми. І хоча з кінця XVIII ст. багато було винайдено машин для поліпшення виробництва, розповсюджена була ручна праця, завдяки дармовій робочій силі. У Ф.Березовського в 1843 р. працювало десять вільнонайманих чорноробів і вісім кріпаків. За цей рік завод виробив 375000 штук жовтої паленої цегли [6]. Збували готову продукцію в Києві. Великий попит на цеглу в Києві у цей час і зручність водного сполучення по Дніпру сприяли розквіту у Вишгороді XIX ст. цегельного виробництва.

До речі, Ф.Березовський постачав цеглу для будівель на Подолі відомого кондитера Балабухи. В лютому 2001 року, при сучасному будівництві, на перетині вулиць Ігорівської і Боричева току розкопали стіни підвальных приміщень (на глибині до 6 м. від сучасної поверхні). Побудовані стіни цілком з цегли Ф.Березовського. Цікаво, що позначками [Ф.Б.] відмічена кожна цеглина. Коли у 1859 р. вирішувалось питання про будівництво у Вишгороді нової мурованої церкви, священик Михайло Сікачинський писав у звіті, що необхідну для возведення храму цеглу, найкращої якості і недорогого, можна здобути в самому селі, де знаходяться 6 цеглень [7]. І Ф.Березовський постачав цеглу на будівництво церкви, цеглини з його позначкою [Ф.Б.] знаходили біля зруйнованої у 1943 р. артобстрілом церковної будівлі. Невідомо, скільки закупили цегли на кожному заводі, маємо лише загальні відомості, що на будівництво Вишгородської церкви св. Бориса та Гліба витрачено: "кирпича железного вида – 143532 шт., кирпича красного – 273267 шт., стоимостью по 12 руб. за тысячу" [8]. Цегла залізного виду – залізняк – це визначення цегли, залежно від ступеню її випалення. Цей сорт, дуже міцний і водостійкий, використовували і для фундаментів будівель.

Всі джерела, що згадують про Вишгород XIX ст., зазначають наявність в селі цеглень. У Л.Похілевича в "Сказаниях о населенных местностях Киевской губернии" (К., 1864 р.) читаємо: "Ныне Вышгород известен тем же приятным местоположением, которое столь нравилось древним князьям Киевским, и кирпичными заводами, на которых выделяется в год до пяти миллионов превосходного кирпича, сбываемого в Киеве".

Робота на цегельнях мала сезонний характер. Пов'язано це з технологією видобутку і попередньої обробки глини. Глину, викопану в кар'єрах, розпушували і залишали купами на вимерзання до весни, тоді її просушували. Після такої обробки глина набагато краще поєднується з водою. А саме влітку цеглу формували, сушили і випалювали. Мешканці Вишгорода майже не працювали на заводах, хіба що наймалися іноді на разові роботи. Влітку вишгородці поралися на своїх городах, а взимку ходили на заробітки до Києва [9].

Для сезонних робітників будували бараки. Збереглося креслення будівель цегельного заводу в урочищі "Ткачів шпиль" за 1870 р. На ньому зображені: житлове приміщення хазяїна з конторою, казарми для робітників, конюшні, сушильні сараї, клуня і льох з льодовнею. На цьому ж кресленні зображена схема каналів водовідведення навкруги Гофманської печі [10]. Поступово заводи механізувались. Власники встановлювали кільцеві Гофманські печі, які давали економію палива і покращували якість випалювання цегли, глином'ялки, вальцові і пресувальні машини. У відомостях про заводи Київського повіту відзначено за 1873 рік, що вишгородський завод, який орендує М.Д. Фроммет – машинний [11]. Збереглися у ЦДІА України плани земельних наділів під цегельними заводами в урочищах "Попова пристань", "Ткачів шпиль", "Дідівщина", "Тлаский ліс", на яких зазначені під'їзні дороги, будівлі. Указані орендатори і кількість орендованої землі на 1870 рік [12]. Хоча кількість заводів у Вишгороді з роками змінювалась, виробництво цегли постійно збільшувалось, оскільки збільшувалась і потреба в цеглі. В 1887 р. Л. Похилевич згадує 5 вишгородських цегельень, що виробляли 6 млн. штук цегли щорічно [13]. Ф. Маніковський у 1889 р. говорить вже про 10 млн. штук цегли на рік [14]. Наприкінці XIX ст. в звітах про стан цегельень Київського повіту згадуються вишгородські заводи Моїсея Бройда і Сергія Яковича Коблова (цеглини з позначками [М.Б.], [КОБЛОВ]).

На заводі М.Бройда в 1892 р. працювали: "...9 формовщиків, 9 галочників, 9 подвозчиків глини, 3 мялочника, 10 горочників, 7 глинобоев, 15 привозчиків, 15 нагужальщиків печей, 4 очелочника, 1 сторож, 1 кухарка, ...всього 83 человека ..." [15].

На початку XX ст. цеглу починають використовувати в селі для будівництва житла. Прикладом цього у Вишгороді є двоповерховий житловий будинок родини заможного селянина Шкільного (сучасна вул. Шкільна, 58) і будинок для вчителів земського училища, побудований у 1905 р. (вул. Шкільна, 29). В цей час у Вишгороді працювали заводи купця Лазаря Петровича Чорноярова і купчихи Басі Бройд. У Чорноярова в 1901 р. працювало 95 робітників, 87 з них приїжджі. У Басі Бройд – 86 приїжджих з 95 робітників. Щоденний заробіток на заводах становив 60-70 копійок [16]. Численні уламки цегли з позначками "ЧЕРНОЯРОВ", "Л.П.Ч.", "Л.Ч.", які знаходять на території сучасного Вишгорода, вироблені були на заводі Лазаря Чорноярова. З його цегли побудував свій будинок і Шкільний. Є цеглина з позначкою "Л.Ч.", знайдена в стіні будівлі під час ремонтних робіт. В 1907 році на цегельному заводі Кір'янова працювало 54 робітника, а в 1911 р. вже 120 робітників. 120 чол. працювало і на заводі купчихи Чорноярової (17).

Крім цеглин з позначками вишгородських власників, зустрічаються зрідка й інші експонати. Цеглина з позначкою "М.Рихерт" привезена з Києва. З путівника по Києву за 1910 рік відомо, що М.В. Рихерт продавав цеглу в Києві за адресою: вул. Кирилівська, 42 [18]. Цегла, що використовувалась для ремонтних робіт у Борисоглібському храмі, з позначкою "КИЕВ. ТРОИЦК. МОНАСТЫРЯ", можливо, була зроблена десь у 1886-1894 рр. на території колишнього Межигірського монастиря. В ці роки територія Межигір'я була підпорядкована настоятелю Троїцького монастиря о. Іоні. Так що, цілком вірогідно, троїцькі ченці виготовляли цеглу на межигірській цегельні, а не везли її з Києва.

Крім звичайної будівельної цегли, яку виробляли на заводах Вишгорода і села Нові Петрівці, величезний попит мала так звана "межигірка" – вогнетривка цегла невеличкого формату (13х6х3; 16х8х3; 20х10х4 см.), яку використовували для будівництва печей. Виробляли "межигірку" кустарі сіл Нові і Старі Петрівці і Валки. Читаємо у І.Фундуклея: "...Недостаточность, выделки кирпича в Киеве пополняется отчасти привозом этого материала на здешние пристани на байдаках с нескольких частных заводов, устроенных в окрестностях Межигорья, а также подвозом его на подводах крестьянами, приписанных к Межигорью селений Больших и Малых Петровцев, занимающимися выделкою кирпича малого формата из тамошней огнепостоянной глины, весьма употребляемого на внутренность печей. Но эти подвозы прекращаются в мелководье Днепра, в худую дорогу и в рабочее летнее время" (19). Докладно описує кустарне виробництво цегли в селах Нові і Старі Петрівці і в Валках у 1900 р. фабричний інспектор О.Б. Бояджиєв [20]. З його звіту дізнаємось, що в Старих Петрівцях займалися цим промислом п'ять селянських родин, мали вони сім випалювальних печей і виробляли за рік цегли на 350 руб. сріблом. В Нових Петрівцях цим займалися всі мешканці села, в 99 пічах випалювали за рік цегли на 200000 руб. сріблом. У Валках сім родин мали 12 печей і випалювали цегли на 100 руб. Бояджиєв, указуючи, що селяни займаються цим промислом вже більше 100 років, детально описує технологію виробництва цегли. Для видобутку глини риють копальні до 5 сажнів глибиною, потім – коридори в різні боки до двох сажнів довжиною. Цю роботу проводять переважно взимку, коли ґрунт мерзлий. Підіймають глину в діжках воротом. Місять глину ногами, тільки у деяких господарів є кінні м'ялики. Формують цеглу у дворі, де і просушують. Просушену цеглу складають в сараї чи під навісом. Печі для випалювання цегли були не в кожному господарстві. Робили їх на 16000 шт., і коштувала така піч 50 руб. На випалювання 16000 шт. цегли іде 1 куб. (сажень) дров, ціною 16-20 руб. за сажень. Для того, щоб випалити цеглу в найманій печі, треба сплатити власнику 2 руб. Траплялось, що цеглу

випалювали в хатніх печах [21]. Кожна родина виробляла за літо в середньому цегли на дві печі. В селі сирець коштував 2 руб., обпалена цегла – 3-3,5 руб. за 1000 штук, а в Києві обпалена цегла коштувала 5-6 руб. за 1000 шт. Заробітна плата не перевищувала 70 руб. за рік на родину, а якщо не було своєї печі і потрібно було наймати підводи – то й ще менше.

Таке становище продовжувалось і на початку ХХ ст. Ось як описане село Нові Петрівці в журналі "Глобус" за 1928 рік (№ 15): "Основне джерело існування цього села – це продукція межигірської цегли, що йде виключно на грубки. Хліборобства в селі нема. Натомість цілі дні вся селянська родина порастєся коло цегли, ...вздовж всього села зустрічаються горни. На весь процес виробництва цегли йде зо два місяці (на 20 тис. штук). Продають цеглу в Києві за 7 крб. 1000 штук. Отже, бюджет селянської родини з 6-7 чол. складає 60-70 карб. на місяць. Недарма це село звуть "босяцьким". На початку ХХ ст. в Нових Петрівцях працювали заводи купців Волкова, Хейфуца, Снежко, міщанина Курочкина [22]. Всі вони були зруйновані в роки громадянської війни.

На початку 30-х років ХХ ст. відновили одну з цегельень, яка почала випускати цеглу для будівництва – "стройовик". Новопетрівський цегельний завод припинив своє існування на початку будівництва Київської ГЕС.

У Вишгороді після 1917 р. відомий завод, яким керував Е.Я. Шпрун. На світліні 30-х років добре видно на березі Дніпра, під горою з Борисоглібським храмом, бараки цегельного заводу.

На початку 3 тисячоліття жодної цегельні не залишилося у Вишгороді і околицях.

1. ПДЕ, розкопки 1989 – 91 рр., 1996 р.
2. К. Харлампович "Влияние Малороссии на великорусскую церковную жизнь". – Казань, 1914, ст. 338.
3. ЦНБ, рукоп. Х10917, ст. 11, 13.
4. ЦДАУ, ф. 581, оп. 1, спр. 3, ст. 13.

5. ЦДАУ, ф. 492, оп. 34, спр. 221.
6. КОДА, ф. 2, оп. 1, спр. 17844, л. 17-18.
7. ЦДАУ, ф. 491, оп. 61, спр. 15.
8. ЦДАУ, ф. 491, оп. 61, спр. 15.
9. ЦНБ, рукоп. П. 28907, М. Сікачинський. Статистичні відомості.
10. ЦДАУ, ф. 492, оп. 34, спр. 222.
11. КОДА, ф. 1260, оп. 2, спр. 16, л. 6-7.
12. ЦДАУ, ф. 492, оп. 34, спр. 222.
13. Л. Похилевич. "Уезды Киевский и Радомысльский". – Киев, 1887 г.
14. Ф. Маниковский. "Вышгород и его святыня" – Киев, 1889 г.
15. ЦДАУ, ф. 575, оп. 1, спр. 7.
16. КОДА, ф. 1260, оп. 3, спр. 658, л. 171-172.
17. ЦДАУ, ф. 274, оп. 1, спр. 2638, ч. I, л. 168;
ф. 574, оп. 1, спр. 1105
18. Киев. Путеводитель. 1910г.
19. И. Фундуклей. "Статистическое описание Киевской губернии", ч. III.
– Киев, 1852г., стр. 217.
20. ЦДАУ, ф. 574, оп. 1, спр. 210.
21. Г. І. Єфімчук. Опис села Нові Петрівці, (зберігається в музеї "Битва за Київ, 1943 рік").
22. ЦДАУ, ф. 247, оп. 1, спр. 2638, ч. I, л. 168.

Дослідження вишгородського гончарного центру XI-XII ст.

Археологічні дослідження 1934-1996 рр. дають підставу вважати давньоруський Вишгород значним ремісничим центром. Дослідникам добре відомі досліджені в 1934-1937 рр. комплекси жител і господарчих споруд у східній частині дитинця – так званий "квартал металургів" – із залишками кузень, майстерень ливарників, ювелірів. Ремісники, що мешкали на дитинці, також займалися видобутком заліза, ковальством, слюсарством, деревообробкою (Довженко, 1975, С. 229-236; Голубева, 1968, С. 25-33).

До 1990 р. порівняно невеликі розкопки на території міського "посаду" (на південь від дитинця) виявили залишки значного гончарного виробництва. В ярах, що прорізають плато, яке полого знижується на південь у бік струмка – природної межі "посаду" – ще в 30-ті роки було виявлено кілька місць з виходами на розорану поверхню випаленої глини – печини, керамічних шлаків і великої кількості уламків посуду переважно XI-XII ст.

Перший вишгородський горн було знайдено під час розвідки на південних схилах довгого яру, орієнтованого за лінією північний захід-південний схід, біля садиби Омелька Підлісного. Дослідник горну Тадей Мовчанівський датував його за керамікою XII ст. (Мовчанівський, 1936, Л. 80-89). Другий вишгородський горн досліджено в 30 м на північний схід від першого горну, на південному схилі яру, коло садиби Максима Підлісного (Мовчанівський, 1936, Л. 84). Таким чином, відкриття вишгородського гончарного центру належить Т. Мовчанівському, і зроблене 12-15 вересня 1936 р. Наступного 1937 р. розвідувальні роботи були продовжені, і в 50 м від хати Йосипа Підлісного, на північному схилі його садиби і в кількох метрах від "дороги-вулички" виявлено третій горн (Мовчанівський, 1937, С. 1-3). Четвертий горн досліджувала експедиція В.Й. Довженка у 1947 р. на південному схилі яру, поруч з горнами, дослідженими у 1936-1937 рр. На

схилі простежувалися плями, густо насичені печиною, і горн був виявлений в траншеях, закладених у місцях цих плям (Довженко, 1947, С. 3-4; Довженко, 1952, С. 14-28).

П'ятий горн був знайдений під час розвідкових робіт О.А. Бобринського за участі П.П. Толочка і В.Й. Довженка на початку 60-х років. На південному схилі того ж яру. Тоді було виявлено 15 округлих плям випаленої глини. Розкопки однієї з плям відкрили двоярусний горн (Толочко, 1989, С. 117-118).

Вишгородський гончарний центр привернув увагу дослідників масштабістю виробництва. В.Й. Довженко вважав, що кількість горнів, їхні розміри свідчать про те, що керамічне виробництво у Вишгороді забезпечувало посудом потреби не лише міста, а й багатьох інших населених пунктів. Дослідник припускав, що вишгородські гончари були об'єднані у ремісничу організацію на зразок пізнішого цеху (Довженко, 1975, С. 234). З висновком про забезпечення вишгородськими гончарами потреб ближчої округи погодився П.П. Толочко (Толочко, 1980, С. 134). В іншій роботі дослідник схиляється до думки про корпоративний характер гончарного виробництва, подібного до вишгородського (Толочко, 1989, С. 117).

До 1990 р., тобто протягом 25 років, вишгородський гончарний центр не вивчався, хоча на його території в першій половині 60-х рр. велися значні будівельні роботи – споруджувалися комплекс Київського філіалу Московського державного проектного інституту (зараз “Укрелектронпроект”) і два житлових будинки по вул. Шолуденка. Поширення гончарного центру на території інституту простежено навесні 1995 р., коли був пошкоджений та зруйнований культурний шар на площі близько 600 м, і в котловані був виявлений горн.

У 1990 р. у зв'язку із спорудженням 72-квартирного будинку по вул. Першотравневій 9, 9-А, 11 (зараз вул. Межигірський Спас) трестом “Гідробудмеханізація” (зараз АП “Енергогідромеханізація”), Інститутом археології НАН України і НВК “Археолог” були проведені охоронно-рятувні

дослідження на площі 1732 кв. м. Досліджено шість гончарних горнів (Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, С. 230; Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1991, С. 27-28). У тому ж 1990 р. Правобережною давньоруською експедицією Інституту археології НАН України в сусідній садибі № 13 виявлений ще один горн (Орлов, Булкін, 1991, С. 4-5).

Охоронно-рятувні роботи навколо 72-квартирного будинку були продовжені у 1992 р., коли Правобережною давньоруською експедицією по вул. Першотравневій, 9, у розкопі, що прилягає до розкопу 1990 р., досліджено три горни, два з яких були майже повністю зруйновані (Орлов, 1994, С. 53-54). В 1995 р. до розкопу 1992 р. був прирізаний розкоп на садибі 11, де було виявлено ще один горн. В цьому ж році на території інституту “Укрелектронпроект” (через вулицю від розкопу 1992 р.) під час рятувних робіт досліджено ще один горн.

Таким чином, з 1990 р. по 1996 р. у Вишгороді під час археологічних розкопок виявлено і досліджено 12 добре збережених горнів, і кілька повністю зруйнованих. Розрахунок вказує на те, що одночасно у Вишгороді на площі 5-6 га функціонували 250-300 горнів, тобто виготовлялася величезна кількість посуду (Орлов, 1994, С. 167).

Звернемося до конструкції горнів. Вони звичайної, зафіксованої етнографами ще в XIX ст., конструкції, що складається з трьох функціональних блоків: 1 – випалювального, 2 – тепловодорозподільного, 3 – топочного. В складі блоків присутні окремі функціональні обладнання (Бобринський, 1991, С. 107-134).

Від випалювального блоку звичайно залишаються в культурному шарі на невелику висоту стіни камери для розміщення випалювальних виробів, або, в народній термінології, “кабиці” (Пошивайло, 1993, 111-116). Краще зберігається теплопровіднорозподільний блок, що звичайно складається з розподільника між блоками – череня – з теплопровідними каналами або наскрізними отворами – дучками. За окремими випадками, краще за все зберігається топочний блок, що складається з камери для розподілу теплової

енергії і повністю сформованої топки периферійної дії або груби, пічки. Горни значного розміру – до 2 м в діаметрі – мали опору для розподільника – череня – козел. Кабиця (верхня камера) звичайно була круглої форми, а нижня з челюстями топочної камери – жерелами – була грушеподібної форми.

Теплопровідні канали – дучки – були радіального типу, тобто їхні вхідні отвори були розміщені у верхній частині склепіння топочної, а точніше, розподільної камери, а вихідні – на периферійних ділянках череня випалювальної камери. Число каналів неоднакове.

Перейдемо до опису вишгородських горнів. Перший горн, як було вже зазначено, був знайдений на схилі яру, в південній частині села, що проходить з північного заходу на південний схід. Від горна збереглася його західна частина, протилежна до топки. Збудований горн на шарі глини завтовшки 0,1-0,15 м. Камера для розподілу теплової енергії мала зовнішні розміри 2,03х1,6 м з опорою – козлом – була заввишки 0,46-0,53 м, завширшки 0,3-0,35 м. В публікації В.Й. Довженка ця камера помилково названа топкою, невірно вказані й розміри горна (Довженко, 1952, С. 14-28). Черінь або решітка зберегла отвори діаметром 0,06, 0,08, 0,09 м на відстані 0,24-0,5 м. Товщина череня 0,1-0,16 м. Стінки верхньої камери – кабиці – майже не збереглися, але простежений діаметр камери, що дорівнював 1,5 м. Виявлені й деталі конструкції: напівсферичне склепіння двох камер під черенем, а самі камери мали довжину частини, яка збереглася, 1,14 м, висоту й ширину відповідно 0,55 і 0,52 м, 0,56 і 0,47 м. Внутрішність камер була заповнена печиною від решіток, шлаками, уламками посуду з лінійним і хвилястим орнаментом.

Другий горн був знайдений в 30-ти метрах від першого на південному схилі яру. Від нього збереглася камера для розподілу теплової енергії з опорою-козлом, заввишки близько 0,2 м. В плані грушеподібна, камера була завдовжки 3,8 м, завширшки 1,5 м у південній частині, 1,83 м посередині, 2,0 м у північній частині. Горн витягнутий за лінією північ-південь. Перед

козлом збереглася невелика частина топки периферійної дії завдовжки близько 0,5 м. Західна камера завдовжки 2,75 м, завширшки 0,33-0,37 м; східна камера завдовжки 2,95 м, завширшки 0,27-0,44 м. Під підлогою топочної камери, за народною термінологією – “низом”, в межах випалених стін, на глибині 0,2 м зафіксована суцільна маса зі шлаків, печини та уламків посуду. Нижче простежувався шар червоної печини, на думку Т.Мовчанівського – обвалена решітка попереднього горну. Під печиною – шлаки з печиною та уламками посуду. Таким чином, зруйнований шар простежено до підлоги камери попереднього горну на глибину 1,0 м.

У данному випадку дослідниками був зафіксований “капітальний” ремонт горну з використанням старих стін камери для розподілу тепла, але з новим козлом. У процесі робіт 1936 р. не було вирішене питання про наявність ями горна перед топкою – пригребіці. Не дають відповіді на це питання й польові креслення, записи у щоденнику (Мовчанівський, 1936, С. 84-89). Більш упевнено можна сказати про верхню камеру (кабицю), що за аналогіями повинна була мати діаметр близько 2 м.

Третій вишгородський горн був досліджений у 1937 р. на схилі яру, що проходив із заходу на схід, на схилі горбу в бік “дороги-вулички” (Мовчанівський, 1937, С. 1). Тут на поверхні простежені плями червоної розораної печини, за В.Й. Довженком – близько 10 плям.

При розчистці однієї з плям на глибині 0,15-0,2 м був знайдений горн, під якого збереглася нижня камера довжиною 3,25 м, шириною в топці без товщі стінок – 0,87 м, з протилежного боку – 1,15 м, загальна ширина – 2,0 м. Горн грушеподібної форми був орієнтований за лінією південь-північ. Козел завширшки 0,35 м та заввишки над низом 0,26-0,32 м розділив камеру на дві частини – східну та західну. Західна була завширшки 0,3-0,33 м та заввишки 0,4 м. Черінь завтовшки 0,07-0,09 м і стінки камер під ним були вкриті склоподібним сірим шлаком. Товщина стін камери складала 0,2-0,3 м.

Дослідження третього горну виявили цікаві деталі – застосування в конструкції тонких плиток пісковика. Багато плиток знаходилося в південній

частині камери, де, на думку Т.Мовчанівського, знаходився вхід до верхньої камери і робилася вибірка готової продукції. Інша плитка, завтовшки 0,026-0,027 м, трапецевидної форми, завдовжки 0,35 м, завширшки 0,15-0,20 м, з двома отворами біля вузкого краю, використовувалася як заглушка топки.

Третій вишгородський горн зберігся погано: від тепловодорозподільного блоку простежені фрагменти сльоси, або аркове склепіння, і в східній частині – залишки череня (без дучок). Проте для реконструкції горнів найбільш важливі деталі з плиток пісковика жовтого кольору, з яких, можливо, зводилася перегородка входу до випалювальної камери напіввідкритого або закритого типів.

Поблизу горна і безпосередньо в заповненні камер знайдено уламки посуду, в тому числі денця з клеймами. Біля горна виявлено три ями, пов'язані з виробництвом – із запасами сіро-зеленої глини, фрагментами кераміки.

Четвертий горн досліджений В.Й.Довженком у 1947 р. Поруч із розкопами 1937 р., на південному схилі яру, що проходить з заходу на схід до заплави Дніпра, були закладені дві розвідувальні траншеї (Довженко, 1947, С. 26). В культурному шарі часів Київської Русі виявлено напівземлянкове приміщення прямокутної форми, орієнтоване стінками за сторонами світу, витягнуте за лінією південь-північ, розмірами 3х3,6 м. Посередині заглиблення знаходився завал печини розміром 1,6х1,5 м. У заповненні траплялися уламки посуду, печина, в тому числі денце з клеймом у вигляді знака Рюриковичів, схожого на знак Володимира Святославича.

Дослідник цілком слушно пов'язав завал печини з горном, збудованим у приміщенні. На жаль, деталі конструкції або не збереглися, або лишилися не дослідженими.

Незважаючи на це, в іншій публікації В.Й. Довженка міститься твердження про подібність горна 1947 р. за конструкцією до горнів 1936-1937 рр. (Довженко, 1975, С. 233). У повторній публікації з'явилася цифра 13 – за кількістю плям на розораній поверхні, тобто горнів. Проте з польових

описів та публікацій випливає, що плям було виявлено набагато більше. В цій же публікації є твердження про подібність всіх чотирьох горнів за конструкцією і невірно названа топографія досліджених горнів, нібито розташованих двома рядами вздовж південно-західного рову дитинця – всі дослідники вказують на рів або яр, що захищав з півдня “пригород” або “посад” (Довженко, Зоценко, 1986, С. 309).

П'ятий вишгородський горн згадується у книзі П.П. Толочка (Толочко, 1989, С. 118). У праці коротко сказано про зафіксовані на початку 60-х років п'ятнадцять плям випаленої глини, розкопки однієї з яких виявили двоярусний (тобто двокамерний) горн давньоруського часу.

Найбільш значні дослідження вишгородського гончарного центру були проведені в 1990 р., коли вперше на сучасному рівні була проведена польова фіксація споруд і запропоновані більш точні дати функціонування горнів (Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, С. 33-34).

У 1990 р. на садибах 9, 9-А, 11 по вул. Першотравневій (Межигірський Спас) досліджено 6 горнів: з шостого по одинадцятий, а тринадцятий – в сусідній садибі № 13.

Шостий вишгородський горн виявлений серед трьох виробничо-побутових комплексів, які дослідники називають “А” і датують XI ст. Він являє собою комплекс з двох конструкцій: горна і прибудови – пригребіци горнів (Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, С. 33-36).

Горн в плані грушенодібною форми, розміром 1,25-1,5 м за зовнішнім краєм, довгою віссю орієнтований на південь-північ. Жерелом топочної камери орієнтований на південь. Автори звіту руйнацію випалювальної камери помилково вважали жерелом цієї камери.

На відміну від більшості горнів, шостий горн (об'єкт № 102 за звітом) має частково сформовану топку периферійної дії, тому нижню камеру можна вважати топкою. Конструкція горна вивчена добре, насичена цікавими деталями. За периметром конструкції збереглися ямки від стовпчиків діаметром 7-10 см, глибиною 10-15 см, склепіння мало два яруси, що

відповідають двом камерам – топочній і випалювальній (Мал. 1). Нижня камера врізана в материк, низ – на глибині 0,8 м від рівня материка. Жерело завширшки 0,45 м, заввишки 0,3 м. Від верхньої камери нижня відділена черенем (решіткою) завтовшки 0,15 м. Опора відсутня, але на її місці простежується відбиток опори-стовпчика діаметром 0,1 м, глибиною 0,1 м, за допомогою якого і була сформована решітка.

Вздовж стінки камери простежено наскрізні отвори (дучки), п'ять штук, що мали діаметр 0,1 м.

Випалювальна камера частково збудована нижче рівня материка, на глибині 0,3-0,35 м, склепіння сформоване на підпірках з дерева, що спиралися на решітку. Діаметр випалювальної камери близько 0,8 м, висота простежена на 0,35-0,4 м, стінки завтовшки 0,15-0,17 м. Автори звіту вважали, що шар печини у випалювальній камері завтовшки 0,1-0,12 м (склепіння камери). Проте стінки камери піднімалися вище цього шару, що свідчить, на нашу думку, про те, що конструкція горнів не була простежена (Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, С. 34).

Пригребиця прямокутної форми, орієнтована за віссю південь-північ. У північну стінку впущене жерело горна. Довжина будівлі 1,8-1,9 м, ширина 1,5-1,6 м, підлога на глибині 0,65 м від рівня материка. У центрі пригребиця має заглиблення завдовжки 1,6 м, завширшки 0,75 м, що прилягає до жерела топочної камери. Глибина від низу – 0,1-0,15 м. Стінки вертикальні. Вздовж південної стінки зафіксовані 3 ямки від стовпчиків глибиною від 0,1 до 0,2 м, і четверта – діаметром 5 см. Біля жерела топки зафіксована ще одна ямка діаметром 0,1 м, глибиною 0,25 м.

Заповнення топочної камери складалося з темно-сірого супіску, перемішаного із золою та дрібними вугликами, випалювальна камера заповнена у південній частині сірим супіском. Пригребиця заповнена темно-сірим супіском із золою та вугликами.

У горні та пригребиці знайдено значну кількість вінців, в основному, манжетоподібних із закраїною та без закраїни.

	манжет б/з	манжет з/з	манжет проф. б/з	манжет проф. з/з	простий вінчик
Пригребиця	17	2	66	4	2
Топочна камера	24	3	40	2	1
Випалювальна камера	16	–	17	4	2

З наведеної таблиці видно, що співвідношення між типами вінців у різних блоках конструкції горну однакове. Діаметри вінчиків – 18-20 см (Мал. 1).

У заповненні горна знайдено 1561 фрагмент стінок горщиків, з яких тільки 21 – орнаментований. Основний елемент орнаменту – лінія, а хвиля зустрічається тільки один раз.

З 95 денців, які зустрічалися у заповненні, знайдено клейма: стилізований тризуб – 5; хрест, вписаний у коло – 3; хрест – 1; складний хрест, вписаний у коло – 1.

Найбільш цікава знахідка із заповнення горна – розвали 5 горщиків у випалювальній камері. Розміри горщиків подібні один до одного: діаметр за вінчиком від 21,7 до 25, 2 см, діаметр денців від 9,8 до 11 см, діаметр плічок від 22,9 до 26,3 см, висота від 21,7 до 29,2 см. Вінця горщиків манжетоподібні складно профільовані із закраїною і без неї, при цьому закраїна майже не виділена. Два горщики мають подібну орнаmentaцію: регулярну хвилю і паралельні лінії по плічках у кількості 6 і 9.

У безпосередній близькості від горна знаходилося житло (об'єкт 21) і дві локалізовані групи господарчих ям. Житло було звичайної прямокутної форми, орієнтоване за довгою віссю південь-північ, розмірами 4,5х4,2 м. У північно-східному куті житла знаходилася глинобитна піч, від якої зберігся черинь 1,25х0,75 м, вздовж західної стіни – дерев'яний брус (Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, С. 68). Проте для нашого дослідження головний інтерес являє керамічний комплекс житла. Цікаво те, що у розвалі печі знайдено 6 цілих горщиків, а при розборці печі виявлено ще два розвали горщиків. Типи горщиків за складно профільованими манжетоподібними

вінцями із ледь наміченою закраїною і без неї дуже близькі типам горщиків з горна № 6 (об'єкт 102).

Сьомий, восьмий і дев'ятий випгородські горни відносяться до одного виробничого комплексу, що і складався з трьох різночасових горнів, житла і господарчих ям.

Сьомий горн (як і шостий) складається з двох конструкцій: горна і заглибленої прибудови – пригребіщи (об'єкт 133). Від горна збереглися залишки низа – череня нижньої камери з двома стінками і невеличкою ділянкою топки. Залишки стін збереглися на висоту 0,2-0,25 м. Черінь знаходився на глибині 0,7 м від рівня материка. Стінки камери сходяться під прямим кутом, тобто камера була прямокутної форми. Розміри стінок: довжина 1,0 і 0,65 м і товщина відповідно 0,1 і 0,1 м. Жерело збереглося на довжину 0,2 м, черінь завтовшки 3-5 см. Жерело спрямоване на схід.

У заповненні, що являло собою сірий супісок з прошарками золи і вугликів, знайдена значна кількість уламків глиняного посуду. В камері горна було 228 вінчиків, розвал горщика, фрагмент сковородки, 669 стінок, 24 денця. Більшість вінчиків манжетоподібні – 214, більшість профільовані без закраїни, практично всі діаметром 18-22 см.

Горщик з розвалу має манжетоподібний вінчик, складно профільований без закраїни, діаметром 24 см. Денце має клеймо у вигляді хреста, вписаного у два концентричні кола. Зі стінок тільки 55 екземплярів мають “прогладжені” лінії, хвиля – на двох екземплярах, лінії – на трьох. На фрагментах шести денців – залишки клейм у вигляді хрестів та кіл.

У пригребіщи знайдено 424 вінчика, 2849 стінок, 149 денців, 11 ручок, 2 фрагменти мисок. Більшість вінчиків манжетоподібні – 365, із закраїною та без закраїни, з манжетоподібним потовщенням – 32, валикоподібних – 3, простих – 10, вінчиків глечиків – 14. За діаметром вінчики належать до двох груп: 18-20 см і 12-13 см. Головний мотив орнаменту – “прогладжені” лінії – на 115 фрагментах. Хвиля разом із “прогладженими” лініями зустрічається на

20 фрагментах, велика зубчаста гребінка – на 10 фрагментах. Інші види орнаментативні зустрічаються дуже рідко.

На денцях клейма мають вигляд різних сполучень хреста і кіл.

Таким чином, колекції кераміки з горна і пригребіщи не мають суттєвих відмінностей.

Восьмий горн виявлений під сьомим горном, тобто об'єкт 134 перекритий об'єктом 133. Від горну збереглася камера для розподілу теплової енергії, жерело топки, орієнтоване на схід, і залишки пригребіщи.

Камера має грушеподібну форму в плані, завтовшки 1,6 м, завширшки 1,25 м. Товщина стінок – 0,1 м, їхня висота над низом – 0,35-0,4 м. Черінь низу товщиною 7 см знаходиться на глибині 1,0 м від рівня материка. Цікава деталь – внутрішні стіни камери в плані прямокутні, 0,7х0,7 м. В кутах череня – сліди від стовпчиків діаметром 7-8 см, глибиною близько 0,1 м. Жерело збереглося на довжину близько 0,6 м, шириною (без стінок) близько 0,38 м.

Жерело горна виходить у поглиблення розміром 1,1х0,7 м, що знаходиться на тій же глибині, що і низ горна. Можливо, що це залишки пригребіщи.

Заповнення камери горна – сірий супісок із прошарками золи і дрібних вугликів. У заповненні знайдено 187 вінчиків, стінки, 34 денця, 1 фрагмент миски. Серед вінчиків переважають манжетоподібні – 129 екземплярів. Більша частина вінчиків має діаметр 15-16 см, але є й інші: 11-13 см, 19-20 см, 24-26 см. На стінках зустрічається орнамент у вигляді широких “прогладжених” ліній, на 6 – регулярна хвиля. На денця нанесені клейма: на 2 – коло з крапкою; на 1 – хрест, що вписаний у коло; на 1 – стилізоване зображення тризуба.

Особливість керамічного комплексу восьмого горна – дрібні та перепалені уламки посуду.

Дев'ятий горн складається з двох конструкцій: камери для розподілу тепла і пригребіш. Жерело топки частково зруйноване при спорудженні восьмого горну (Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, С. 68).

Горн (об'єкт 139) споруджений у котловані глибиною 0,7-0,75 м від рівня материка. Нижня камера в плані грушеподібна, розмірами 2,1х1,2, перед челюстями топки звужена до 0,75 м, витягнута за віссю південь-північ.

Нижня камера розмірами завдовжки 0,9 м, завширшки 0,8 м, заввишки 0,5 м за внутрішнім краєм. Стінки мають два шари: зовнішній з червоної випаленої глини завтовшки 15 см, внутрішній – червоно-сіра глина завтовшки 10 см. Ці шари – сліди ремонту камери. Низ камери – черинь завтовшки 10 см. Під черенем зафіксовані залишки ямок від чотирьох стовпчиків від каркасу, на якому була споруджена решітка з наскрізними отворами.

Від тепловодорозподільного блоку збереглися залишки череня (решітки) з одним цілим отвором (лучкою) діаметром 6,5 см і трьома отворами діаметром 6 см, які збереглися частково.

Від верхньої камери (кабиці) збереглися у північній частині горну залишки склепіння на висоту всього 5 см над черенем. Товщина склепіння – близько 10 см, воно мало напівсферичну форму. Діаметр кабиці (зовнішній) становив близько 1,15 см.

Жерело горну збереглося на висоту 0,35-0,4 м, ширина його 0,6 м, довжина топки 0,5-0,6 м. За прийнятою класифікацією, дев'ятий горн належить до горнів зі сформованою топкою периферійної дії.

Перед жерелом горна зафіксована пригребіця трапецевидної в плані форми, завдовжки 1,25 м, завширшки 1,0-1,2 м. Яма розширюється перед челюстями топки, а з протилежного боку має ширину всього 0,7 м. Південно-східна частина пригребіці зруйнована восьмим горном.

Заповнення дев'ятого горну складалося з темно-сірого супіску зі значною кількістю уламків посуду. В нижній камері знайдено майже цілого горщика з манжетоподібним складно профільованим вінцем,

орнаментованим нерегулярною хвилею на шийці; діаметр вінця – 23 см, плічок – 28,2 см, денця – 13 см, висота – 30 см.

Діаметри вінчиків складають дві групи: 12-14 і 18-22 см. З 2131 стінки, знайдених в комплексі дев'ятого горна (об'єкт 139), тільки 41 орнаментована: у 37 випадках – паралельними лініями, в 6 випадках – у сполученні з наколами, в 3 випадках – хвилею, в 1 випадку – у сполученні хвилі з наколами. Один фрагмент містить багаторядну хвилю.

Знайдено 90 денців, на 9 з яких простежені клейма: складний хрест, вписаний в коло – 2, той же хрест у подвійному колі – 3, концентричні кола – на 4-х денцях. Звичайний діаметр – 10 см, але зустрічаються екземпляри, що мають діаметр від 8 до 12 см.

Наведемо розподіл знахідок різних типів вінчиків в окремих конструкціях дев'ятого горна:

	стінки горна	нижня камера	пригребіця	яма під пригребіцею	всього
манжетоподібні прості без закраїни	1	39	44	7	91
манжетоподібні прості із закрайною	1	18	19	6	44
манжетоподібні складні без закраїни	10	66	49	16	141
манжетоподібні складні із закрайною	2	87	32	6	127
прості	–	–	–	1	1
навіксізрізані	–	1	–	–	1
прямо зрізані	–	1	–	–	1

Співвідношення між типами вінчиків у різних конструкціях дев'ятого горна близькі між собою, тобто час функціонування горну був обмежений працею одного майстра-ремісника.

До одного виробничо-житлового комплексу належить житло 56 і господарчі ями 56-А, 39 з відходами керамічного виробництва. Житло 56 являє собою чотирикутний котлован 4,3х4,15 м, орієнтований стінками за сторонами світу. В котловані знаходилася будівля прямокутної форми 3,5х3,3 м – залишки зрубу. Між зрубом і стінками котловану простежена забутовка з глини і піску. В верхній частині котловану, між стінами будівлі і стінами котловану – зтяжка зі щільної глини завтовшки 8-12 см, можливо, гідроізоляція. У північно-східному куті виявлені залишки глинобитної печі розміром 1,25х1,0 м. Проте нас, у першу чергу, цікавить керамічний комплекс.

У північно-західному куті житла знаходилася яма розміром 1,85х1,0 м, заповнена сіро-зеленою гончарною глиною. Поруч із пічкою на підлозі знайдено два горщики. У заповненні зафіксовано кілька шарів напластунів: А, Б, В, Г, Д, Е. У верхньому шарі А знайдені вінчики, в основному, типу манжетоподібних складних без закраїн – 96, манжетоподібних простих – 75, манжетоподібних простих із закраїною – 24, манжетоподібних складних із закраїною – 48 фрагментів. Орнаментація зустрічається в окремих випадках: хвиля і лінії – 1, насічки – 1. Поширений діаметр 20 см.

Знайдені і вінця від глечиків: 5 прямо зрізаних, діаметром 20 см; 2 – навкісзрізаних, один з яких прикрашений хвилею.

Серед 1285 стінок орнаментованих усього 79. Лінійний “прогладжений” орнамент зустрічається на 51 екземплярі. Крім того, у невеликій кількості є хвиля, хвиля з насічками, хвиля з лінією, насічки з лініями, насічки з хвилею і лінією; лінійний, виконаний дрібною зубчастою гребінкою; лінійний, виконаний великою зубчастою гребінкою.

Зі 153 денців клейма мають 8 екземплярів. Це концентричні кола з хрестом, широкий хрест у колі, свастика.

На увагу заслуговують знахідки овальних у перетині ручок.

Шар Б зі світло-сірої глини завтовшки 5-7 см залягав під шаром А майже за всією площею розкопу. У заповненні знайдено вінчиків – 92, стінок – 1491,

денців – 52, розвали горщиків – 3, а також фрагмент миски, глечика, дві горловини від горщиків.

Вінця із шару Б представлені такими типами: простий із закраїною – 2, простий манжет без закраїни – 6, простий манжет із закраїною – 5, складний манжет без закраїни – 44, складний манжет із закраїною – 30. Діаметр більшості вінчиків – 18, 21 см.

Таким чином, вінця шару Б мало чим відрізняються від вінців шару А, а також від комплексу горнів. Проте є невелика серія вінчиків, які не зустрічаються в інших комплексах. Це 4 вінця так званої “стрілоподібної” форми і 1 “клювоподібної” форми.

Серед денців (44) з рельєфними клеймами – 8. Краще збереглися клейма у вигляді хреста в колі, стилізоване зображення тризуба.

Крім того, на увагу заслуговують розвали 2-х горщиків і глечика. Горщики мають діаметр вінчиків 9,5 і 28 см, які за типом – простий і складний манжет без закраїни. Вінець глечика навкісзрізаний, його діаметр 16,5 см, орнаментований багаторядною хвилею.

В шарах В, Г, Д, Е знахідок мало, керамічний комплекс не відрізняється від комплексу шару Б.

До комплексу горнів і житла 56-А безпосереднє відношення має яма 56, що правила за яму для відходів гончарного виробництва. У заповненні дослідники виділили три шари – А, Б, В. У шарах А і В зафіксована значна кількість вінчиків від горщиків, глечиків, стінок без орнаменту і з орнаментом, денця, в основному, без рельєфних знаків, але є й кілька з клеймами. В цілому комплекс ями 56 багато в чому подібний до комплексу житла і горнів.

Будівля 39 – яма для відходів гончарного виробництва, мала довжину 1,5 м, ширину 0,85 м, дно на глибині 0,9 м від рівня материка. У заповненні зустрічалася сировина – шматочки синьої глини. Типи вінчиків: манжет простий без закраїни, складний манжет із закраїною, прямо і навкісзрізані вінця глечиків знаходять аналогії серед посуду наведеного вище комплексу.

Те ж саме стосується і денців з клеймами. Одне у вигляді хреста, друге – у вигляді квадрата.

Десятий вишгородський горн був знайдений у комплексі з житлом (об'єкт 70), одинадцятим гончарним горном, ямами для відходів гончарного виробництва, господарчими ямами.

Десятий горн складається з нижньої камери для розподілу теплової енергії, топки і пригребіці. Верхня камера не збереглася. Нижня камера в плані має грушеподібну форму. Її довжина 2,5 м, ширина 1,3 м, на рівні низу має трапецевидну форму, тобто звужується до жерела. Вздовж стінок камери зафіксовано 8 ямок від стовпчиків діаметром 0,1 м, глибиною 0,1-0,15 м. Товщина стінок – 0,1-0,15 м. Ці стовпчики залипилися від формування тепловоднорозподільного блоку – решітки з дучками. Орієнтований горн за віссю схід-захід.

Простежена цікава деталь – сліди підмазки глиною череня низу камери: нижній на материковому піску – 3-4 см, середній – на шарі з вугликів, шматків печини, попелу, золи, що перемішана із супіском, завтовшки 5-8 см, має потужність 3-4 см, верхній – на шарі вугілля товщиною 3-7 см, має потужність 3-4 см.

Топка збереглася на довжину близько 1,0 м, жерело має стінки завтовшки до 0,1 м, челюсті завширшки 37 см, топка має ширину біля камери 0,75 см.

Пригребіця десятого горна на рівні материка має овальну в плані форму, 2,3х1,9 м, глибиною 0,7 м від рівня материка. На рівні дна простежується прямокутна яма розміром 1,75х1,0 м. В кутках будівлі зафіксовано 4 ямки від стовпчиків діаметром 8-10 см, глибиною 0,1-0,2 м. Стінки пригребіці нерівні, уступчасті.

Керамічний комплекс камери і пригребіці десятого горна представлений 483 вінцями, з яких більшість – 451 – манжетоподібні. Вони різняться за типами: прості без закраїни – 158, із закраїною – 58, профільовані без закраїни – 86, із закраїною – 149. Крім того, знайдені вінця з

манжетоподібним потовщенням із закраїною і без неї, а також 3 вінця з “кловоподібною” закраїною – всього 14.

Крім того, знайдено 4 вінця від глечиків, з яких 3 – навкісзрізані, 1 – прямо зрізаний. Основні групи діаметрів вінців: 14-18 см і 20-24 см.

Зі знайдених стінок (2910 екземплярів), орнаментовані лінійним “прогладженим” орнаментом 22 екземпляри, у сполученні з хвилюю – 1, лінійним прокресленим орнаментом – 5, у сполученні з хвилюю – 1, хвилюю – 2 фрагменти.

На 132 денцях виявлено клейм у вигляді: 6-ти радіальних променів – 1, хреста – 1, двох хрестів, вписаних у коло – 4. Більшість денців мала діаметр 8-10 см.

Одинадцятий вишгородський горн збудований після руйнації десятого горна, при цьому були використані північна і західна стінки нижньої камери десятого горна. Одинадцятий горн обернений довгою віссю на 90 градусів по відношенню до десятого горна і спрямований жерелом на південний захід.

Від одинадцятого горна збереглася нижня теплорозподільна камера, топка і пригребіця. Камера орієнтована за лінією північний схід-південний захід, її довжина 2,45 м, ширина 1,45 м – вона грушеподібної форми. Низ камери – черінь – знаходився на глибині 0,5 м від рівня материка. По низу камера має трапецевидну в плані форму. Черінь має підмазку з глини завтовшки 2-3 см. Стінки камери мають глиняну підмазку завтовшки 5-6 см і відділені від стінок дев'ятого горна шаром глини завтовшки 20 см. Вздовж східної стінки камери на рівні череня зафіксовані 3 ямки від стовпчиків від дерев'яної конструкції, за допомогою якої були сформовані решітка і стіни горна. Їх діаметр 0,1 м, глибина 0,1-0,15 м.

В конструкції нижньої камери горна добре збереглася топка завдовжки близько 1,25 м, завширшки 0,75-0,55 м, що звужується в бік пригребіці, а потім розширюється до 0,75 м (за внутрішнім красом). Товщина стінок топки в місці жерела – 8-9 см.

Пригребиця одинадцятого горна була в плані прямокутної форми, 1,4х1,4 м, орієнтована стінками за сторонами світу. Дно – на глибині 0,3 м від рівня материка. В кутках і по під західною стінкою зафіксовані ямки від стовпчиків, діаметром 0,1 м, глибиною 0,2-0,3 м від рівня дна.

Заповнення одинадцятого горна – супісок з пропарками золи, вугликів, печини. Більшість матеріалів керамічного комплексу походить із заповнення пригребиці. Він складається з 534 вінчиків, з яких 400 манжетоподібні: прості без закраїни – 145, прості із закраїною – 120; профільовані: без закраїни – 50, із закраїною – 85. Прості вінця із закраїною знайдені в кількості 59 екземплярів. Вінчики з манжетоподібним потовщенням репрезентовані: без закраїни – 5, із закраїною – 5, із “кльовоподібною” закраїною – 15. Серед вінчиків глечиків із 50 екземплярів – 20 навкісзрізаних, 15 прямо зрізаних, 10 простих, 5 манжетоподібних простих із закраїною. Серед діаметрів вінців виділяються дві основні групи: 18-22 см і 24-28 см.

З 4820 стінок орнаментованих 105. У 90 випадках це паралельні лінії, в одному – одна лінія проведена по плічку горщика; сполучення наколів і лінії зустрічається 4 рази; сполучення хвилі і лінії – 9 раз. На 4 стінках – однорядна хвиля, на 1 – дрібна зубчаста гребінка, на 1 – велика зубчаста гребінка.

Зі 114 денців нанесені квадрат зі вписаним хрестом – на 9-ти, два хреста з двома колами – на 8-ми. Останні денця від горщиків, вироблених одним майстром, і мають однаковий діаметр близько 10 см.

Нижня камера у заповненні містила 40 вінчиків, з яких: 37 манжетоподібних, 2 простих без закраїни, 1 прямо зрізаний від глечика, 123 неорнаментовані стінки, 2 денця без клейм.

Комплекси кераміки з камери і пригребиці подібні між собою: переважають манжетоподібні вінця, орнаментация дуже скупа.

Десятий і одинадцятий випгородський горни входили до одного виробничо-житлового комплексу з житлом (об'єкт 70).

Житло 70 досліджено частково – більша частина виходила за межі розкопу. В розкопі залишилися підтрикутна частина розмірами 3,5х3,9х4,8 м. Простежені два кути житла – південно-західний і південно-східний. Стінки орієнтовані за сторонами світу. Дно знаходилося на глибині 0,4-0,5 м від рівня материка. Стінки вертикальні. У південно-західному куті – залишки печі, овальної в плані, 1,5х1,55 м, заввишки 0,4-0,5 м, стінки склепіння мали товщину 0,2-0,35 м. Піч сформована на материковому останці. Простежені горілі дошки підлоги або покрівлі.

Для нас, в першу чергу, цікавий керамічний комплекс житла. Всього на підлозі житла знайдено 59 вінців, 379 стінок, 1 ручка, 10 денців.

Вінчики представлені манжетоподібними – 42 (у тому числі простих із закраїною – 19, без закраїни – 6; профільовані: без закраїни – 7, із закраїною – 10), з манжетоподібним потовщенням із закраїною і без неї – 3 і 2, прості із закраїною і без неї – 1 і 2, вінцями глечиків – 9 (у тому числі прості – 1, прямо зрізані – 6, навкісзрізані – 2).

З усієї кількості фрагментів стінок лінійним орнаментом прикрашено 3 фрагменти, одно-дворядною хвилею – по одному.

На одному денці збереглося клеймо у вигляді кола.

В черені печі знайдено 4 манжетоподібних вінчика.

З інших об'єктів цього виробничо-житлового комплексу найбільший інтерес викликає яма з відходами гончарного виробництва (об'єкт 74). Гляма ями на рівні материка мала дещо аморфну форму, проте простежена довжина – 3,0 м, ширина – 2,0 м. Дно ями було горизонтальне на глибині 0,4 м від рівня материка, стіни з крутим ухилом.

Заповнення ями 74 – темно-сірий супісок. Керамічний комплекс репрезентований 9 розвалами горщиків, 122 вінцями, 1349 стінками, 40 денцями без клейм.

Горщики представлені 4 неповними і 5 повними розвалами. Перший – нижня частина, орнаментована “прогладженим” лінійним орнаментом, на денці – клеймо у вигляді свастики. Діаметри: денця – 8 см, плічка – 18,8 см,

висота фрагменту 15,8 см. Другий горщик – це верхня частина посудини, з орнаментом на шийці у вигляді однорядних наколів, з манжетоподібним профільованим вінцем із закраїною. Діаметри: вінця – 26,6 см, плічка – 30,4 см. Третій горщик зберігся повністю – це посудина із манжетоподібним профільованим вінцем із закраїною. Діаметри: вінця – 25 см, плічка – 28,2 см, денця 11,7 см; висота горщика 36,5 см. Четвертий горщик із манжетоподібним вінцем, профільованим із закраїною. Діаметри: вінця – 19,1 см, плічка – 21,6 см, денця 10,9 см; висота горщика 20,1 см. Від п'ятого горщика збереглася верхня частина посудини, орнаментована однорядним наколом по шийці зі складно профільованим манжетоподібним із закраїною вінцем. Діаметри: вінця – 24,6 см, плічка – 26,3 см, висота фрагмента 19,9 см. Шостий горщик цілий, з манжетоподібним профільованим із закраїною вінцем. Діаметри: вінця – 20 см, плічка – 22,3 см, денця – 9,5 см; висота посудини 24,3 см. Від сьомого горщика збереглася верхня частина з манжетоподібним простим вінцем із закраїною. Діаметри: вінця – 19,2 см, плічка – 22,8 см; висота фрагмента 13,5 см. Восьмий горщик цілий, з манжетоподібним профільованим вінчиком із закраїною. Діаметри: вінця – 25,2 см, плічка – 28,3 см, денця – 14,8 см; висота посудини 30,7 см. Десятий горщик – це глечик із простим вінчиком. Діаметр: вінця – 13,2 см, плічка – 19,8 см, денця – 9,6 см; висота посудини 22,6 см.

Зі 122 вінчиків манжетоподібних – 104, у тому числі простих без закраїни та із закраїною – 27 і 26; профільованих без закраїни та із закраїною – 13 і 38; простих вінців – 10; вінців посудин з прямою шийкою, тобто глечиків – 8 (у тому числі навкісрізаних із закраїною – 5, без закраїни – 1, з манжетоподібним потовщенням із закраїною – 2).

Серед 1349 стінок одна орнаментована великою зубчастою гребінкою, п'ять – “прогладженими” паралельними лініями.

Керамічний комплекс ями 74 подібний до керамічного комплексу житла і десятого і одинадцятого горнів.

Тринадцятий вишгородський горн знайдений разом із житлом (коморою) і складає один виробничо-житловий комплекс (об'єкти 130 і 36).

Горн являв собою кілька конструкцій: випалювального блоку – кабиці, який зберігся частково, тепловодорозподільного – череня-решітки, топчного – топки і камери розподілу теплової енергії, ями горна, куди виходила челюстями топка, – пригребіці. Горн в плані грушеподібної форми, орієнтований за довгою віссю схід-захід, жерело топки спрямоване на захід. Максимальна довжина горна 3,15 м, ширина – 2,05 м.

Нижня камера і топка побудовані в котловані глибиною 1,0 м від рівня материка. Нижня камера має опору для решітки (козел) заввишки 1,05 м від низу, завтовшки 0,5 м біля низу, 0,3 м – в середній частині, 0,45 м – у верхній. Козел розділив нижню камеру на дві: північну і південну. Північна заввишки 0,45 м, завширшки 0,45 м, має вогнуті стінки. Довжина її 2,25 м. Південна заввишки 0,45 м, завширшки 0,5 м, стінки вогнуті. Довжина її також 2,25 м. Камери побудовані на висоті 0,4 м над рівнем дна котлована. Пояснюється ця обставина тим, що камери для розподілу теплової енергії мають 3 рівні підмазки, тобто ремонту череня, що і піднімають рівень останнього за часом череня. Нижній шар завтовшки 0,1 м, середній – 0,1 м, верхній – 0,15 м.

Нижня камера (північна і південна частини) має, як і черинь, тришарову структуру. Зовнішній шар завтовшки 3-5 см – червона глина, середній завтовшки 8-10 см – пропечена глина сіро-синього кольору, внутрішній завтовшки 15-25 см – випалена червона глина. Стінки нижньої камери вкриті склоподібним шлаком зеленувато-сірого кольору завтовшки 2-5 см.

Нижня камера перекрита черенем (решіткою) з наскрізними отворами (дучками), що спирається на козел і стіни камери. Простежено, що решітка, козел і стіни нижньої камери побудовані одночасно.

Товщина решітки-череня 15-20 см. Отвори-дучки мають діаметр 10 см. Збереглися всі дучки – їх 12, вони розташовані по колу вздовж стін верхньої камери-кабиці на відстані 25-30 см від краю решітки і в 25-35 см одна від

одної. Із загальної кількості два отвори-дучки розташовані ближче до центру решітки. Внутрішні стінки дучок вкриті шаром склоподібного шлаку синьо-зеленого кольору завтовшки близько 1,0 см.

У тринадцятого горна добре збереглася топка, що має довжину 1,0 м, ширина у кабиці – 1,25 м, у пригребіщі – 0,65 м. Цей горн зберіг повністю сформовану топку периферійної дії.

Цікава деталь – решітка знаходиться на рівні материка, а кабиця, таким чином, – вище материкового рівня. Останнє зумовило погане збереження верхньої камери. Стінки завтовшки 10-12 см збереглися на висоту 10 см. Діаметр кабиці по зовнішньому краю – 2 м, склепіння її мало напівсферичну форму.

Жерело топки горна входить в яму – пригребіщу. Пригребіща була прямокутної форми, розмірами 2,3х2 м, за довгою віссю витягнута схід-захід. Дно горизонтальне, на глибині 0,6-0,75 м від рівня материка. Стінки вертикальні. На дні зафіксовано 2 ямки від стовпчиків під західною стінкою діаметром до 15 см, глибиною 0,4-0,45 м від рівня дна пригребіщі. У північно-західному куті зафіксовані ямки від 7 стовпчиків різного діаметру 10-25 см, глибиною 20-30 см.

Нижня камера горна була заповнена сірим супіском з попелом і золою, а пригребіща – темно-сірим супіском із золою та дрібними вугликами.

Розглянемо керамічний комплекс горна і пригребіщі. Всього у заповненні горна було знайдено 15 вінців, з яких: 9 – у вигляді манжетоподібного потовщення, із закраїною, відігнутою вгору, майже однакового діаметра – 20-22 см, 4 – у вигляді манжетоподібного потовщення із закраїною, відігнутою всередину, діаметром 24 см. Крім того, знайдений вінчик “клювоподібний” із закраїною і навкісрізаний від посудини з прямою шийкою.

Зі 178 стінок орнаментованих дві: “прогладжена” хвиля і прокреслені паралельні регулярні лінії у сполученні з косими насічками.

На 4 денцях клейм не виявлено.

Більш значна колекція посуду походить з пригребіщі. Її керамічний комплекс представлений 556 вінцями, 6908 стінками, 175 денцями, 10 ручками, 1 фрагментом миски і 1 кришки. Крім посуду виявлено 35 уламків плиток для підлоги.

Вінця розподіляються на 4 основних типи: манжетоподібні – 31, з манжетоподібним потовщенням – 491, прості навкісрізані із закраїною від посудин з прямою шийкою – 32, вінця глечиків – 4.

Манжетоподібні вінця поділяються на прості із закраїною – 10 екземплярів, без закраїни – 3, складно профільовані із закраїною – 14, і без закраїни – 4. Орнамент не виявлений. Більшість має діаметр 18-22 см.

Найбільш численна група кераміки – вінця з манжетоподібним потовщенням. Вони поділяються на вінця із закраїною, відігнутою до верху – 352 екземпляри; із закраїною, відігнутою всередину – 33, з “клювоподібною” закраїною – 96, без закраїни – 10. Серед вінців із закраїною, відігнутою до верху, виділяються три групи діаметрів: 18-22 см, 12-14 см, 26-32 см. Вінця із закраїною, що відігнута всередину, мають в основній кількості діаметр 20 см. “Клювоподібні” вінця мають діаметр 24 см, але зустрічаються зразки, що мають 12 см, 18 см, 19 см, 20 см, 21 см. Вінця без закраїн мають діаметр 22-24 см.

Горщики з прямою шийкою і навкісрізані із закраїною за діаметром віднесені до однієї групи – 22-24 см.

Горщики з манжетоподібним потовщенням і прямими вінцем і шийкою (друга-четверта групи посуду) багато орнаментовані. Орнаментация вінців подібна до орнаментации стінок.

У пригребіщі всього знайдено 6903 стінки гончарних посудин і 5 стінок амфор. Серед них орнаментованих стінок 551. За технікою нанесення орнаментации стінки поділяються на 4 групи: 1) прокреслений; 2) “прогладжений”; 3) велика зубчаста гребінка; 4) дрібна зубчаста гребінка.

За мотивами орнаменту серед виділених груп також виділяються серії виробів.

У першій групі зустрічаються мотиви: широкі паралельні регулярні лінії – 11 екземплярів, однорядна хвиля – 17 екземплярів.

У другій групі виділені 11 фрагментів стінок з широкими регулярними паралельними лініями і 17 фрагментів з розчленованою хвилею і в сполученні з однорядним наколом.

Третя група репрезентована одним мотивом – горизонтальною великою зубчастою гребінкою, що нанесена на плічка посудини, – 68 екземплярів.

Четверта група найбільш чисельна (425 фрагментів) і найбільш різноманітна за мотивами орнаменту: дрібна зубчаста гребінка – 295 екземплярів, дрібна зубчаста гребінка у сполученні з однорядною прокресленою хвилею – 49, дрібна зубчаста гребінка у сполученні з дрібною зубчастою хвилею – 20, дрібна зубчаста гребінка у сполученні з однорядними наколами, насічками і розчленованою “прогладженою” хвилею – 60, дворядна дрібна зубчаста хвиля, що чергується із дворядними наколами – 1 екземпляр.

Серед керамічного комплексу відмітимо знахідку 10 ручок, овальних у перетині, і 175 денців без клейм. Основні діаметри денців 8 і 10 см, але зустрічаються 6 см, 7 см, 11 см, 12 см. За аналогіями можна реконструювати основу керамічного комплексу: його складають середні за розміром горщики з діаметром вінця 24-28 см, денця 8-10 см, з вінчиком з манжетоподібним потовщенням із закраїною, орнаментовані по плічках дрібною зубчастою гребінкою.

Серед інших типів посуду треба згадати миску, що мала простий вінчик без закраїни діаметром 12 см і фрагмент кришки діаметром 14 см.

У процесі вивчення даного комплексу з'ясувалося, що вишгородські гончари використовували горни для виробництва полив'яних плиток підлоги, саме таких, які знайдені під час розкопок храму св. Бориса і Гліба. Всього знайдено 35 уламків плиток, але жодного цілого екземпляра. За формою плитки поділяються на плитки зі скошеною торцевою стороною – 20

екземплярів, завтовшки 1,7-1,9 см; з прямою торцевою стороною – 9 екземплярів, завтовшки 1,6-2,0 см і невизначені – 6 екземплярів.

До виробничо-житлового комплексу тринадцятого горна належить житло (комора) – об'єкт 36.

Житло було чотирикутної форми, розміром 4,7х4,25 м, орієнтоване стінками за сторонами світу. Дно котловану горизонтальне, на глибині 1,0-1,1 м від рівня материка. Вздовж південної і східної стін на підлозі простежені залишки дерев'яних лаг. У кутах котловану – ями для стовпчиків діаметром від 0,35 до 0,5 м. У північно-східному куті житла знаходився розвал печі масивом потужності 0,5-0,6 м, розмірами 1,4х0,8 м.

Заповнення складається з чисельних прошарків, котрі поділяються на 2 шари – А і Б.

Звернемося до керамічного комплексу житла. У верхньому шарі заповнення А знайдено 2323 вінця. За типами ці вінця розподіляються на наступні: прості – 7, прості з “канавкою” – 11, прості із закраїною – 51, простий манжет без закраїни – 3, просте манжетоподібне потовщення без закраїни – 10, простий манжет із закраїною – 198, складний манжет без закраїни – 9, складний манжет із закраїною – 13, складне манжетоподібне потовщення з апперпендикулярною закраїною – 918, складне манжетоподібне потовщення з перпендикулярною закраїною – 480, дійсно “кльовоподібні” – 259, “підкльовоподібні” – 242, валикоподібні – 56, невизначені – 33.

Значна кількість вінців зберегла орнаmentaцію. Це кілька груп: лінійний орнамент, виконаний великою зубчастою гребінкою – 376 екземплярів, лінійний мотив, виконаний дрібною зубчастою гребінкою – 57 екземплярів, те ж саме, виконане прокресленою або “прогладженою” лінією – 31, група вінців з іншими мотивами, в основному, сполучення ліній, хвиль, лінійних смуг, виконаних гребінкою, насічок – 39 екземплярів.

Вінця глечиків, що знайдені в шарі А, також розподіляються на кілька типів. Це основні – вінця прямі і навкісрізані. Кожен, у свою чергу, поділяється на варіанти (Чабай, Евтушенко, Степанчук, 1990, С. 154).

У шарі А знайдена велика кількість стінок посудин різних типів – 13894 екземпляри. Близько 1400 з них мають орнаmentaцію, серед якої переважає лінійний орнамент, виконаний великою зубчастою гребінкою – 1210 екземплярів. Дрібна зубчаста гребінка зустрічається на 96 фрагментах, прокреслені або “прогладжені” лінії – на 70 фрагментах, мотив хвилі, виконаний прокресленою лінією – на 3 фрагментах. Мотив хвилі виконувався і дрібною зубчастою гребінкою, іноді в сполученні з наколами. Велика зубчаста і дрібна зубчаста гребінка зустрічається у сполученні із насічками, нігтьовими ямками, лініями, наколами тощо.

Із загальної кількості фрагментів денців (1043) клейма простежені на 8, з яких тільки у двох випадках встановлюється тип клейма. Це коло і два концентричні кола із сегментами.

Слід згадати про світильники двох типів: на ніжках й у вигляді посудини з отвором і ручкою. Перших знайдено 16 фрагментів, других – 13.

Серед рідких знахідок – керамічна головка фігури жінки, з деталями, які дозволяють виявити головний убір.

У шарі Б знахідок трапилося значно менше. Зустрічаються типи вінчиків: дійсно прості – 15 екземплярів, простий манжет без закраїни – 5, просте манжетоподібне потовщення – 3, простий манжет із закраїною – 10, просте манжетоподібне потовщення із закраїною – 28, прості з “канавкою” – 19, складний манжет без закраїни – 5, складне манжетоподібне потовщення без закраїни – 1, складний манжет із закраїною – 15, складне манжетоподібне потовщення із закраїною – 171. Зустрічаються типи з перпендикулярною закраїною – 25, “кльовоподібні” – 28, “підкльовоподібні” – 60. Орнаменти різноманітні: різні гребінки, хвилі, лінії, їх сполучення.

Зустрічаються і валикоподібні – 4, підваликоподібні вінця – 17.

У шарі Б зустрічаються 2437 фрагментів стінок, з яких орнаментованих звичайними мотивами хвилі, лініями, гребінкою – 14.

Розглянувши керамічний комплекс житла, приходимо до висновку про подібність матеріалів з шарів А і Б, а також до матеріалів тринадцятого горна.

Чотирнадцятий горн був знайдений в 1990 р. поблизу від горнів п'ятого-тринадцятого в садибі № 13 по вул. Першотравневій (Межигірський Спас). Комплекс горну складався з нижньої і верхньої камер, топки, двох пригребниць і кількох ям для відходів виробництва (Орлов, Булкін, 1991, С. 4).

Нижня і верхня камери горну розташовувалися точно одна під одною, в плані були овальні, 1,6х1,4 м. Цікавою особливістю цього горну була наявність двох топків і, відповідно, двох жерел і двох пригребниць. Функціонували ці топки в різний час: спочатку східна, потім західна. Горн з топками і пригребницями так і орієнтований за віссю схід-захід. Нижня камера була споруджена в котловані глибиною 1,05 м від рівня материка (материк на глибині 0,3 м від сучасної поверхні). Первісна камера була сформована разом із черенем-решткою і східною топкою. Її розміри: висота 0,85 м, ширина 0,6 м, довжина близько 1,5-1,6 м. Топка, що жерелом виходить у східну пригребницю, збереглася на довжину 0,6 м, ширину 0,7 м.

Пригребниця первісного горна в плані прямокутна, має розміри 2,3х1,7 м, глибиною 0,95 м від рівня материка. У південно-східному куті – невелике поглиблення, у північно-західному і південно-західному кутах збереглися ями від стовпів діаметром 0,2 м, глибиною 0,3-0,4 м від рівня підлоги пригребниці. Заповнення – темно-сірий супісок з печиною, вугликами і прошарками золи. Біля горну – його жерела – знайдені уламки посуду.

Нижня камера зазнала ремонту два рази: на стінах і черені поверх первісного нанесені два шари підмазки з глини. Товщина першого – до 0,15 м, другого – до 0,2 м. Після першого ремонту в горні була зроблена нова топка, що жерелом виходила на захід. Збереглася топка на довжину 0,6 м, ширину 0,9 м.

Пригребиця відновленого горна була прямокутної форми, значних розмірів – 2,8х2,6 м, глибиною 1,3 м від рівня материка. Південно-західний кут пригребиці не простежений – він виходив за межі розкопу. В інших трьох кутах збереглися ями від стовпів у діаметрі 0,25 м, глибиною 0,6-0,7 м від рівня підлоги пригребиці. Заповнення пригребиці – темно-сірий супісок із печиною і золою, окремими уламками посуду.

Черинь-решітка – розподільний блок, зберігся частково. Товщина решітки була близько 0,2 м. Повністю зберігся один канал – дучка і наполовину – ще чотири канали. Вони мали діаметр 10-15 см, стінки їх вкриті шаром склоподібного зеленуватого шлаку.

Від верхньої камери (кабиці) збереглися залишки стін на висоту 5 см. Товщина стінок склепіння кабиці була 0,1-0,15 м.

Керамічний комплекс, що походить із заповнення горна і двох пригребиць, подібний один до одного. Більшість вінчиків манжетоподібні, із закраїною та без неї. Присутні й інші типи – з манжетоподібним потовщенням, прості. Частина вінців відноситься до посудин з вертикальною шийкою і вінцем типу глечиків з ручкою. Діаметри: 14-16 см, 20-24 см, 30 см. Орнамент зустрічається рідко. Він прикрашає шийку і плічка посудин, і за типами поділяється на паралельні лінії, хвилю, нігтьові ямки та різні їх сполучення.

На денцях, переважно діаметром 9 см, зустрічаються клейма у вигляді кіл з радіальними променями і тризуба, дуже стилізованого, повтореного на 4 денцях, тобто виконаних рукою одного ремісника.

П'ятнадцятий вишгородський горн був досліджений у 1992 р. в садибі № 9 по вул. Першотравневій (Межигірський Спас). Від горну збереглася пригребиця і розвал нижньої камери. Конструкція горна не встановлена.

Шістнадцятий вишгородський горн виявлений в 11 м від п'ятнадцятого. Від горна зберігся розвал печини. Серед розвалу зустрічаються уламки гончарного посуду і кілька фрагментів ліпного посуду роменської культури.

Сімнадцятий горн досліджено в тій же садибі № 9 майже під тротуаром вулиці і в 20-ти метрах від шістнадцятого горна. Комплекс складається з нижньої і верхньої камер, топки і пригребиці. Нижня камера для розподілу тепла грушеподібної форми, витягнута в бік топки. Розміри нижньої камери разом з топкою: довжина 3,4 м, ширина 1,9 м. Вона орієнтована за віссю схід-захід. Товщина стін нижньої камери і топки 0,2-0,25 м. Внутрішній простір камери такий: висота близько 0,8 м, ширина 1,4 м. Опора решітки – козел – має довжину біля 2,0 м, ширину 0,25 м. Проте це не первісні розміри споруди – стінки нижньої камери несуть сліди двох ремонтів, що залишили шари глиняної підмазки завтовшки 0,15 м. Козел і решітка були заново побудовані під час останнього ремонту.

Нижня камера безпосередньо переходить у топку завдовжки 1,7-1,8 м, завширшки 0,6 м, жерело має ширину 0,4-0,5 м. Таким чином, топка сімнадцятого горна найбільш досконала – вона несе функцію повітряно-тягового пристрою.

Черинь (низ) нижньої камери зберіг ямки від дерев'яної конструкції, на якій було сформовано стіни і решітку горна. Черинь-решітка збереглася частково над північною частиною. Товщина її 15 см. Отвори-дучки (їх збереглося 5) в діаметрі 0,1 м. Внутрішня поверхня дучок вкрита шаром склоподібного шлаку зеленуватого кольору.

Верхня камера – кабиця – збереглася на висоту кілька сантиметрів, але простежено її круглу в плані форму діаметром 1,9 м, товщина стінок – 0,2 м.

Вісімнадцятий вишгородський горн виявлено під час охоронних розкопок на садибі № 11 по вул. Першотравневій (Межигірський Спас) у 1995 році. Комплекс горна складався з двох камер – нижньої і верхньої, топки і пригребиці. Нижня камера побудована в котловані глибиною 0,5-0,6 м від рівня материка. Вона звичайної грушеподібної форми і разом з топкою в плані має грушеподібну форму. Її довжина 2,6 м, ширина 1,8 м. Внутрішній простір значно менше: 2,2х0,95 м (разом із топкою). Висота нижньої камери

0,4-0,5 м. Посередині камери, що витягнута за лінією північний захід-південний схід, добре зберігся козел завдовжки 0,9 м, завширшки 0,2 м.

Теплорозподільний блок зберігся повністю. Решітка має товщину 10 см, в ній збереглися отвори-дучки діаметром 10 см у кількості 7 екземплярів. Отвори розташовані на відстані 26-40 см один від одного.

Від верхньої камери-кабиці залишилися стінки на висоту 0,2 м. Кабиця круглої в плані форми, діаметром 1,6-1,7 м, і мала, скоріше за все, напівсферичне склепіння. Товщина стінок – 8-10 см.

Керамічний комплекс горна цікавий тим, що на черені-решітці і в ній знайдена колекція вінчиків.

Жерело топки, що була завдовжки 0,9 м, завширшки 0,4 м, челостями виходить у пригребіцію. Пригребіця прямокутної форми, розмірами 1,4х1,2 м. Дно її на глибині 0,8 м від рівня материка.

Заповнення горна і кабиці – темно-сірий супісок із домішками глини, печини, золи і вугілля. Керамічний комплекс складається з вінчиків манжетоподібної форми: манжетоподібним потовщенням без закраїни та із закраїною. Частина вінців належить до глечиків з прямим вінцем. Основний діаметр горщиків – 24-25 см.

До комплексу вісімнадцятого горну входили кілька ям з відходами гончарного виробництва. Їх колекція оброблюється.

Основна частина горнів, досліджених у районі будівництва 72-квартирного дому по вул. Першотравневій належить до XI ст. (Мал. 5). До початку XII ст. можна віднести тринадцятий горн (?). Підтверджують датування горнів знахідки 1995 р. біля горну вісімнадцятого: в ямі з відходами виробництва знайдений срібний поясний наконечник середини XI ст., а поруч в шарі – висла свинцева печатка Ізяслава Ярославича.

Повномасштабне гончарне виробництво, подібне до вишгородського, відоме з досліджень літописного Білгорода, а в останні роки на сільському поселенні біля с. Автуничі Городнянського району Чернігівської області (Готун, Коваленко, Моця, Петраускас, 1995, С. 25-27).

На нашу думку, виникнення такого масового виробництва керамічного посуду пов'язане із необхідністю мати різноманітну тару, що відповідала державній системі мір. Можливим стимулом для виникнення саме у Вишгороді великого гончарного центру виробництва тари була необхідність накопичення різної продукції сільського господарства в якості натурального податку. Можна згадати і літописне свідчення про участь Вишгорода в середині X ст. в зборах і розподілі данини з деревлянської землі.

1. Бобринский А.А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы (по материалам II-V вв. н. э.). – М., 1991.
2. Голубева А.А. "Квартал металлургов" в Вышгороде. //Славяне и Русь. – М., 1968. – С. 25-33.
3. Готун І.А, Коваленко В.П., Моця О.П., Петраускас О. Давньоруське поселення Автуничі: результати останніх сезонів. //Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 25-27.
4. Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода в 1947 р. Щоденник А.Л. Путь. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1947/18.
5. Довженко В.Й. Розкопки древнього Вишгорода. //АП УРСР. – Т. III. – 1952. – С. 14-28.
6. Довженко В.Й. Вишгород. //Археологія Української РСР. – Т. III. – К., 1975. – С. 229-236.
7. Довженко В.И., Зоценко В.Н. Вышгород. //Археология Украинской ССР. – Т. III. – К., 1986. – С. 309.
8. Мовчанівський Ф. Щоденник керівника Вишгородської археологічної експедиції ІМК Академії Наук УРСР 1936 р. Мовчанівського Ф. //ІМК АН УРСР/ Вишгород. Археологічні роботи по дослідженню Вишгорода 1934-1937 рр. – Науковий архів Інституту археології НАН України. – ІМК-В, Ф-20, № 42, лист 80-89.

9. Мовчанівський Т.М. Гончарний горн ділянки № 6/37. Звіт про розкопки с. Вишгород 1937 р. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – ПМК-В, Ф-20, № 64, лист 1-3.
10. Орлов Р.С. Польві археологічні дослідження Вишгорода у 1990-1993 роках. //Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. – Чернівці, 1994. – С. 53-54.
11. Орлов Р.С. Правда Руська і керамічне виробництво XI-XII ст. //Старожитності Русі-України. – К., 1994. – С. 165-173.
12. Орлов Р.С., Булкін В.О. Роботи Правобережної давньоруської експедиції. //Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 4-5.
13. Попивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне, 1993.
14. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980.
15. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989.
16. Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НИПК "Археолог" в урочище "Гончары" в г. Вышгороде в 1990 г. //Науковий архів Інституту археології НАН України. – 1990/67. – 230 с., 331 рис.
17. Чабай В.П., Евтушенко А.И., Степанчук В.Н. Исследование Вышгородского посада. //Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – К., 1991. – С. 27-28.

Васильєв М.Г.
Зав. сектором відділу історії Києво-Печерської лаври
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

Сторінки з історії реставрації пам'яток вітчизняної архітектури

На початковому етапі реставраційній справі притаманний був аматорсько-любительський напрямок. Саме такий характер носили реставраційні роботи, здійснювані в Україні протягом XIX століття.

Поступове збільшення кількості фахівців цієї справи мало наслідком те, що на початку XX століття на зміну непрофесійному романтичному піднесенню минулих літ приходив професійний підхід, для якого типовою рисою було поєднання високої ерудиції та навичок у своїй галузі з науково-дослідним підходом [1]. Піднімається питання про відновлення собору в м. Овручі та в м. Новоград-Волинському [2]. Достатньо згадати здійснюваний на початку XX століття комплекс реставраційно-археологічних робіт Мілеєва, метою яких було з'ясувати, який саме вигляд мала київська пам'ятка початку XII століття церква Спаса на Берестові за доби стародавньої Русі. Але згадані роботи вимушені були припинити у зв'язку з початком Першої світової війни.

Після революційних подій, а також подій Громадянської війни, спостерігається занепад реставраційної справи.

Перед багатьма організаціями, особливо організаціями на загальних посадах, існували в довоєнні роки проблеми збереження пам'яток вітчизняної старовини, їх пропаганда серед широких верств. У цьому відношенні надзвичайно позитивну роль відігравала в той час така організація як УКОПК. Її комітет у 1931 році приймає рішення по здійсненню заходів, спрямованих на всебічне використання засобів наглядної агітації, спрямованих на ознайомлення широкого загалу населення зі старовинною вітчизняною культовою архітектурою. Ця організація виділила

33 пам'ятки як особливо цінні та такі, які заслуговують на увагу. У цей список увійшли, наприклад, такі визначні культові споруди як дзвіниця в Старокостянтиніві та церква в Судківцях. Організація ця випустила спеціальну серію листівок, яка популяризувала згадані пам'ятки [3].

Однак, у середині 30-х років, під час хвилі войовничого атеїзму, більшовицькою владою було знищено незліченну кількість визначних архітектурних пам'яток минулого, особливо пам'яток культового призначення, решту було зруйновано та понівечено під час тимчасової окупації українських земель нацистськими загарбниками.

У післявоєнні роки постало питання про відновлення зруйнованих саме в період окупації пам'яток. У зв'язку з цим необхідно відзначити те, що наприкінці Другої світової війни і в післявоєнні роки спостерігається значна за масштабами хвиля патріотизму і водночас – повернення до традицій. Політика сталінського уряду у зв'язку з цим зазнала змін. Саме на цій хвилі поставлені були завдання після війни перед архітекторами – при відбудові того, що було зруйновано, триматися давніх традицій. Особливо вищезазначене стосувалося реставраційної справи.

Зразу після закінчення війни в Києві відбувся пленум Правління Співки радянських архітекторів України, засідання якого тривало з 10 по 15 липня 1945 року. На ньому підняте було питання про творче завдання українських архітекторів під час відбудови. В пленарній доповіді тодішній голова правління Співки радянських архітекторів України Г.В. Головка торкнувся питання стосовно пам'яток минулого. Г.В.Головка вказував на те, що не треба орієнтуватися на закордонні пам'ятки, як це спостерігалось раніше, що треба орієнтуватися на вітчизняний досвід минулих століть. "Треба більше знати про пам'ятки Києва, Чернігова, Львова, Закарпаття", - підкреслював він [4].

Звертала на себе увагу на цьому пленумі доповідь президента Академії архітектури УРСР В.Г.Заболотного. Він підкреслив, посилаючись на вислів теоретика італійського відродження Альберті про те, що кожний архітектор

одночас повинен бути вченим [5]. Архітектура, в тому числі і реставраційна справа, зорієнтована була на науковий підхід.

На цьому ж пленумі архівний працівник А.Д.Ярошенко торкнувся питання про те, щоб архітектори більш часто і регулярно заглядали в архіви, щоб знайомились із стародавніми справами, де мова йде про визначні витвори архітектури і мистецтва минулих літ [6]. Регулярне використання архівних справ давало можливість більш точно уявити, який вигляд мала та чи інша архітектурна пам'ятка в минулу добу.

У дискусійній доповіді на цьому пленумі головний архітектор м. Чернігова П.В.Букловський торкнувся питань, що пов'язані були з його рідним містом, містом-музеєм, яке особливо постраждало під час війни. Він наголос зробив на кадрові питання, на те, що в реставраційній справі не вистачає кадрів [7]. Про те, що їх кількість необхідно збільшувати.

Під гаслом вищезазначеного пленуму здійснювалися реставраційні роботи в Україні в післявоєнні роки. Визначну роль тут відігравали фахівці найвищої кваліфікації Української спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (УСНРВМ).

Типовою рисою робіт післявоєнних років було не тільки звичайне механічне відновлення якихось окремих конструкцій екстер'єра чи живопису інтер'єра, не тільки використання зондажів, а також і відновлення будівлі в тому вигляді, який притаманний був для неї в цю добу, коли її востаннє будували.

Типовим прикладом можна вважати відновлення в післявоєнні роки зруйнованого під час окупації архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври.

Найбільш типовою рисою зазначеного відновлення можна вважати цілеспрямованість, дотримування магістрального напрямку та дисципліни.

23 листопада 1950 року, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР (№ 3630) було розроблено генеральний план відродження Києво-Печерської лаври, її пам'яток. Були проведені роботи по геоізомці території Лаври, було

складено її генеральний план, зафіксовані пошкодження наземних споруд, живопису, приведення до ладу численних дренажів, налагодження електропостачання, системи водопостачання, було намічено, в якій послідовності реставраційні роботи повинні були проводитися, співробітниками УСНРВМ проведено було доскональні досліді стосовно виявлення первісного стану пам'яток, заради майбутнього відновлення [8]. Наслідком вищезазначеного було надзвичайно вдале проведення комплексу реставраційних робіт, які тривали протягом 50-х та частково 60-х років, завдяки чому вдалося відновити архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври, окрім Успенського собору, який в той час перебував ще в руїнах.

Прикладом відновлення пам'ятки в первісному вигляді та усунення прибудов більш пізнього часу може бути церква Різдва Богородиці над Дальніми печерами на нижній території Києво-Печерської лаври. Були усунені громіздкі тамбури, які заважали сприйняттю пам'ятки. Завдяки цьому вдалося відновити цю визначну будівлю доби гетьмана Івана Мазепи в її первозданному вигляді, вдалося відновити колорит тієї доби.

Цей принцип використано було під час відновлення інших визначних пам'яток вітчизняної архітектури. У первозданному вигляді відновлено було, наприклад, лазні ханського палацу в Бахчисараї та бані Успенського собору в Харкові (5 бань цієї культової будівлі було заново зведено) [9].

Епохальною подією останніх років було відновлення, зруйнованого під час тимчасової окупації Успенського собору Києво-Печерської лаври. Проект виконано було архітектором О.О.Граужісом. Вартість робіт дорівнювало більше 69 млн. грн. На позолотні роботи витрачено було 37,8 т, вага використаного золота сягала 8514 кг.

Серед фахівців відбулася полеміка стосовно конструкції підмурку. Одні з них схилилися до варіанту стрічкового підмурку. Інші схилилися до палевого варіанту. Перемогли прихильники палевих конструкцій.

Закладено було більше 700 буренабивних паль. Одна від однієї знаходились на відстані від 1,5 до 3,0 м. [10].

Живопис в інтер'єрі вирішено було виконати не на базі розписів кінця XIX століття, який існував під час вибуху, а на базі оригінального барокового живопису XVIII століття. Розписати храм в інтер'єрі – це ще справа майбутнього.

Урочисте освячення відновленої перлини вітчизняного зодчества Успенського собору відбулося в серпні 2000 року.

Після перебудови і створення незалежної української держави, обрії реставраційної справи значно розпирилися, головним чином завдяки тому, що стали звертати увагу на шедеври вітчизняного зодчества, які раніше замовчувалися. Водночас, кращі традиції в галузі реставрації, які притаманні були минулим десятиліттям, залишаються, будучи яскравим прикладом для сучасних і майбутніх поколінь.

1. З історії української реставрації. Упорядники В.Отченашко та А.Антонюк. – К., 1996. – С. 5.
2. Те саме. – С. 5.
3. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр. Ч. 2. Кінець 1920-1941 рр. – К. 1995. – С. 41.
4. Головка Г.В. Творче завдання архітекторів України у відбудові міст і сіл // Матеріали VI Пленуму Спілки радянських архітекторів України. – Київ-Львів, 1946. – С. 14.
5. Заболотний В.Г. Дискусійна доповідь //Матеріали VI Пленуму Спілки радянських архітекторів України. – Київ-Львів, 1946. – С. 29.
6. Ярошенко А.Д. Дискусійна доповідь //Матеріали VI Пленуму Спілки радянських архітекторів України. – Київ-Львів, 1946. – С. 32.
7. Букловський П.Ф. Дискусійна доповідь //Матеріали VI Пленуму Спілки радянських архітекторів України. – Київ-Львів, 1946. – С. 41.
8. Говденко, М., Корнєєва, В. Києво-Печерська лавра: варіації на тему реставрації //З історії української реставрації. К., 1996. – С. 10.

9. Див. Пономарьова Л. Реставрація бахчисарайського палацу; Корнєєва В. Успенський собор у Харкові //3 історії Української реставрації. – К. 1996. – С. 58, 115.

10. Лазайкін Ф.Д. Методичні рекомендації щодо висвітлення процесів екскурсій по Заповіднику питань, пов'язаних з відтворенням Успенського собору Києво-Печерської лаври //(Машинопис) Зберігається у фондах Києво-Печерського заповідника. – К., 1999. – С. 1-5.

*Верховний отаман Козацтва Запорозького,
Київський та всієї України, Нестор Махно.
Історія, яка не стала сучасністю*

Свого часу хтось вдало пожартував, що СРСР – це країна з непередбачуваною історією. Цей вислів, на жаль, є цілком справедливим й стосовно української історії, навіть не дуже віддаленої від нас. Чомусь одні історичні персонажі підносяться офіційною історичною наукою на високі п'єдестали, про них пишуть книжки та створюють кінострічки, на їхню честь називають вулиці та проспекти. Інші ж персони, що є не менш цінними та знаменними для нашого минулого та сьогодення, змушені перебувати в тіні, про них згадують хіба що одним-двома абзацами в підручниках. А згодом, після другого чи третього тиражу оці “піднесені” зникають зовсім (років 15 тому ходив анекдот: “Хто такий Брежнєв?” – “Державний чиновник в епоху Алли Пугачової”). З якою метою це робиться – зрозуміло усім. Адже багато хто з визначних діячів нашої країни не вписується в жорсткі межі новостворених ідеологічних концепцій, згідно яких світ знову поділяється на чорне та біле, історія – на бажану та небажану, а політики та полководці – на “свідомих” та таких, що “не відповідають ідеалам”. Але недарма кажуть, що той, хто не пам'ятає минулого – не матиме майбутнього. Саме тому німці, після окупації території Польщі, знищували навіть цвинтарі: немає пам'яті, немає історії – немає й незручних запитань.

Якщо спробувати піддати неупередженому аналізу ставлення до визначних фігурантів української революції 1917-21 років (в нинішній інтерпретації, адже ще зовсім недавно усе було навпаки), то виявиться, що їх можна умовно розділити на чотири групи: “офіційно бажаних” (Грушевський, Петлюра, Коновалець), “ворогів” (Юрій Коцюбинський, Примаков), “замовчуваних” (Скоропадський, Петрушевич, Іс. Мазепа) та

“опереткових монстрів” (Махно, Григор’єв, Зелений). Хибна звичка навішувати ярлики вкоренилася в свідомості наших істориків та політиків, вони переносять свої кон’юнктурні уподобання на сторінки монографій, а інші, не розбираючись, цитують, і таким чином утворюються нашарування неправди. Зробити тут можна лише одне – намагатись якомога більше та голосніше говорити правду, наводити опис реальних подій та фактів.

І тоді “раптом” виявляється, що не все було так просто, як це зараз намагається представити нам офіційна історична наука. Деякі з штучно створених героїв під час аналізу їхньої діяльності геть чисто втрачають ретельно нанесену позолоту, під якою бачимо лише намагання будь-що утримати владу. Водночас особистості, про яких згадують лише в негативному контексті, або ж просто замовчують їхні славні діла, виринають з штучно створеного навколо них мулу замовчування та перекручень історичної правди – і ми бачимо, що саме ці особистості є справжніми народними героями, про яких варто згадувати, а їхній мужності та мудрості варто наслідувати.

В попередніх главах вже згадувалась особа Гетьмана Скоропадського, державотворчі плани якого, на жаль, вчасно не зрозуміли та не підтримали сучасники (ба більше, в історії бачили тільки себе і говорили лише про себе та свої сумнівні „здобутки” – варто почитати численні мемуари українських соціалістів різного гатунку). Так само досі не отримав відповідної історичної оцінки та вдячності нащадків великий Отаман часів української революції Нестор Іванович Махно. Скоропадський і Махно уособлювали кожний два полюси, дві концепції розвитку козацької ідеї та її втілення в реальне життя.

Якщо Гетьман перебував на позиціях реєстрового козацтва і цілком природно відстоював позицію сильної держави та контролю з її боку за суспільно-економічним життям країни, то Отаман, навпаки, був і залишився до кінця прибічником так званої “січової моделі” козаччини – тобто такого способу устрою суспільства, коли держава з притаманними їй функціями

контролю та примушення є зайвою, а суспільство керується традиційними звичаєвими настановами.

Повертаючись до перелічених вище представників чотирьох груп діячів української революції, хочу підкреслити, що мій поділ, зрозуміло, також є у чомусь штучним. Скажімо, може кинутися в очі намагання автора звести разом республіканця Петрушевича та монархіста Скоропадського. Однак такий поділ було зроблено навмисно, і ось чому. Річ у тім, що на початку минулого століття в Україні, як і в інших країнах світу, національна еліта деколи свідомо, а подекуди й на рівні політичного інстинкту, розподілилася на прибічників чотирьох класичних політичних ідеологій, а отже й притаманних цим ідеологіям концепцій функціонування та розвитку держави – консервативної, ліберальної, соціал-демократичної та ультра-соціалістичної (або – комуністичної). Якщо виходити саме з усвідомлення цього факту, – стає зрозумілим неможливий на перший погляд альянс Скоропадського та Дорошенка, розбіжності та конфлікти між Петлюрою та Мазепою тощо.

Так само й Нестор Махно, проголошуючи гасла ультра-соціалістів в анархістській інтерпретації, насправді за переконаннями та, головне, діями, являв собою класичний тип ліберала, котрий понад усе ставить особисту свободу. Причому не лише свою власну свободу, але й свободу та право на неї тих людей, що в буремні роки громадянської війни стали його братами по зброї, утворивши унікальне в новітній історії нашої країни справжнє козацьке об’єднання, що ґрунтувалося на засадах Війська Запорозького, де козак козакові – брат.

За народними переказами, на священику, який хрестив Нестора Махна, від полум’я свічки зайнявся одяг. Згідно повір’я це значить, що народився розбійник, якого світ не бачив. Сталося це 26 жовтня 1888 року. Батько, Іван Махно, кучер одного з гуляйпільських багатіїв, записав дату народження сина роком пізніше – так іноді робили, щоб не віддавати зовсім юних синів в армію (за іронією долі потім це врятувало Несторові життя). Восьмирічного Нестора віддали в школу. Хлопчик учився добре, але якось пристрасився до

ковзанів, і після того вчителі не бачили його тижнями. Один раз на масляну Нестор провалився під кригу і ледве не потонув. Довідавшись про це, мати довго "пригощала" сина шматком скрученої мотузки. Після ексекції Нестор декілька днів не міг сидіти, але став зате стараним учнем. Влітку хлопець наймався до багатих хуторян пасти худобу.

У 16 років Махно пішов працювати чорноробом на гуляйпільський чавуноливарний завод, де вступив до театрального гуртка (!). Восени 1906 року Махно став членом групи анархістів. Невдовзі його заарештовано за незаконне зберігання пістолета (для того була причина: Махно збирався застрелити суперника свого ревнивого приятеля), але за малолітства відпустили.

За рік група зробила чотири пограбування, які самі анархісти іменували "експропріаціями". 27 серпня 1907 року Махно вступив у перестрілку зі стражниками і поранив селянина. Згодом Махна затримали та опізнали, але чи анархісти пристрахали, чи підкупили свідків – ті відмовилися від первісних свідчень. Юний анархіст вийшов на волю. Група вчинила декілька убивств. Нестор у цих убивствах не брав участь, але тоді особливо розбиратися не стали. Військово-польовий "столипінський" суд, перед яким стали побратими, присуджував шибеницю і за менші провини. Махна врятувала давня батьківська хитрість із датою народження в метриці та клопотання матері: страту замінили каторгою.

Щість років він сидів у Бутирській в'язниці, причому в адміністрації був не на кращому рахунку, щоразу протестував проти умов утримання, за що багато разів потрапляв в карцер та був закутий в кайдани. Саме тут Махно почав писати вірші, познайомився з анархістом-терористом Петром Аршиновим (Маріним) і отримав ґрунтовну теоретичну підготовку, причому не тільки з анархізму. За словами самого Махна, він прочитав "усіх російських письменників, починаючи із Сумарокова і закінчуючи Левом Шестовим". 2 березня 1917 року Махна й Аршинова звільнила революція. Нестор повернувся додому і женився на селянці Насті Васецькій, з якою

листувався, перебуваючи у в'язниці. У них народився син, що незабаром помер. Шлюб розпався. Махно вже було не до сімейного життя: він став одним з керівників Гуляйполя.

Восени 1917 року Махно обрали одночасно на п'ять громадських посад. Чи сумісна анархія з виборним керівником і де знаходиться та межа, за якою закінчується самоорганізація мас і починається держава? За відповіддю Махно поїхав до катеринославських анархістів і відразу зрозумів, що потрапив не за адресою. "...Я запитав себе: для чого вони відняли в буржуазії такий розкішний по меблюванню та великий за обсягом великий будинок? Для чого воно їм, коли тут, серед цієї кричущої юрби, немає ніякого порядку навіть у лементях, якими вони вирішують низку найважливіших проблем революції, коли зал не підметений, у багатьох місцях стільці перекинуті, на великому столі, покритому розкішним оксамитом, валяються шматки хліба, голови оселедців, обігризені кістки?"

Поміщицькі землі було конфісковано на користь "трудового селянства". В околицях Гуляйполя почали зароджуватися комуні (сам Махно двічі на тиждень працював в одній з них), на підприємствах керували органи робітничого самоврядування. У грудні 1917-го Махно приїхав у Катеринослав як делегат губернського з'їзду Рад: народні обранці "злобували один на одного і билися між собою, втягуючи в бійку трудящих". Тим часом Україну відповідно до умов Брестської угоди окупували німецькі й австро-угорські загопи. 1 березня 1918 року вони ввійшли в Київ, наприкінці квітня зайняли Гуляйполе. Махно і частина його товаришів-анархістів виїхали в Таганрог. Відтіля майбутній отаман відправився в Поволжжя, а згодом - у Москву.

Те, що анархіст Махно побачив у "червоних" губерніях, його неприємно вразило. Оголошену більшовиками диктатуру пролетаріату він розцінив як спробу розколоти трудящих. Враження від "нової Москви" улітку 1918 року ще більше укріпили його в цій думці. Не допомогли бесіди зі Свердловим і Леніним у червні 1918 року в Кремлі, ні навіть візит до

старого князя-анархіста Петра Кропоткіна. "Немає партій, - журився три роки поспіль Отаман, - ...а є купки шарлатанів, що в ім'я особистих вигод і гострих відчуттів... знищують трудовий народ".

По фальшивих документах Махно повернувся в Гуляйполе - піднімати повстання трудящих під чорним прапором анархії. Його чекали погані звістки: австрійці розстріляли одного його брата, замордували іншого, спалили хату. У вересні 1918 року Махно дав окупантам перший бій. Він робив нальоти на багаті німецькі хутори і маєтки, убивав німців і офіцерів армії номінального правителя України Гетьмана Скоропадського. Любителі зухвалих витівок, одного разу він, переодягнутий в гетьманський офіцерський мундир, з'явився на іменини до поміщика й у розпал торжества, коли гості пили за знищення "бандита Махна", кинув на стіл гранату. Тих, хто залишився в живих, "гості" кінчали багнетами. Садибу спалили.

Розстріляні, повішені, посажені на кіл, з відрубаними головами, згвалтовані тисячами лягали в землю України. І винні в цьому усі: і "цивілізовані" німці, і "шляхетна" біла гвардія, і червоні, і повстанці. Узявши Гуляйполе, білі згвалтували вісім сотень євреїв і багатьох з них убили в якнайжорстокіший спосіб - розпоровши животи. Червоні розстріляли всіх до одного ченців Спасо-Мгарського монастиря. А на станції Орехове Махно наказав живим спалити священика - у паровозній топці. Чому і за яку провину - історія мовчить. Лють породжувала лють, беззаконня - ще більше беззаконня.

Махно не був антисемітом. Анархіст узагалі не може бути антисемітом, тому що анархізм по сутності є інтернаціональним. За Махна окремі повстанці громили євреїв, але масових погромів - таких, як при білих, петлюрівцях і червоних, - землі Донбасу та Катеринославщини не знали. Якось на станції Верхній Токмак батько побачив плакат: "Бий жидів, рятує революцію, хай живе батько Махно". Нестор Іванович наказав розстріляти автора.

Анархісти користалися всенародною підтримкою, тому що махновці, на відміну від білих і червоних, місцевих жителів не грабували (уявлення про махновщину як про розгул неконтрольованого бандитизму - пізніші ідеологічні кліше). Авторитет Махна визнали отамани, що промишляли біля Гуляйполя, для карателів він був невлучимий. Ядро загону складала невелика мобільна група, а на великі операції Отаман скликав добровольців, що охоче до нього йшли. Зробивши справу, мужики розходилися по хатах, а Махно з двома-трьома десятками бійців зникав - до наступного разу.

Восени 1918 року уряд Гетьмана Скоропадського було повалено. На зміну Гетьманщині прийшла націоналістична Директорія на чолі з Петлюрою. Війська Директорії ввійшли в Катеринослав і розігнали місцеву Раду. Коли наприкінці грудня 1918 року повстанський загін Махна і більшовики, що домовилися про союз з ним, узяли Катеринослав, більшовики перш за все заходилися ділити владу. Почалися грабежі. "Я ім'ям партизанів усіх полків, - звертався Махно до жителів міста, - повідомляю, що всякі грабежі, розбої і насильства ні в якому разі допущені не будуть у даний момент моєї відповідальності перед революцією і будуть мною припинятися в корені". В еміграції Нестор Іванович згадував: "Насправді я за грабежі, як і за насильство взагалі, розстрілював усіх. Звичайно, серед розстріляних... виявилися, до сорому більшовиків, усі майже особи зі знову і нашвидкоруч більшовиками збитого Кайдацького більшовицького загону, яких самі ж більшовики заарештували і перехрещували їх махновцями".

Під новий, 1919 рік, петлюрівські частини розбили більшовиків і захопили місто, але район Гуляйполя, куди відійшов Махно, зайняти не змогли. Суспільний уклад цього району вибудовувався в суворій відповідності до резолюції одного з махновських з'їздів, яка закликала "товаришів селян і робітників", щоби ті "самі на місцях без насильницьких указів і наказів, усупереч насильникам і пригноблювачам усього світу будували нове вільне суспільство без пригноблювачів панів, без підлеглих рабів, без багатіїв, без бідняків".

Навіть такий упереджений свідок, як більшовик Антонов-Овсєєнко, доповідав своєму керівництву: "Налагоджуються дитячі комуни, школи, Гуляйполе - один із самих культурних центрів Новоросії - тут три середніх навчальні заклади і т.д. Зусиллями Махна відкриті десять госпіталів для поранених, організовано майстерню, що лагодить гармати та виготовлює замки до гармат".

Жилося махновцям вільотно. Культпросвіт повстанської армії давав вистави, регулярно влаштовувалися грандіозні пиятики за участю самого батька. Більшовикам цей "анклав свободи" не подобався. У "центр" йшли доповіді: "...район являє собою особливу державу в державі. Навколо цього знаменитого штабу сконцентрувалися всі сили лівих есерів, анархістів, страшенних бандитів і рецидивістів". Червоні хотіли підкорити собі війська Махно і використовувати їх у боротьбі проти петлорівців і білогвардійців. І червоні, і махновці сподівалися при нагоді знищити одне одного. У резолюції другого з'їзду вільних рад Гуляйполя зазначалося: "Прикриваючись гаслом "диктатури пролетаріату", комуністи більшовики оголосили монополію на революцію для своєї партії, вважаючи всіх інакомислячих контрреволюціонерами".

Проте махновці ввійшли в оперативне підпорядкування Червоної Армії як Третя повстанська бригада і розгорнули бої проти Денікіна. Однак більшовики навмисно тримали махновську армію на голодному пайку, позбавляючи часом самого необхідного. А у квітні з ініціативи Троцького проти махновців почалася пропагандистська кампанія. 25 травня Рада робочо-селянської оборони України прийняла рішення ліквідувати Махна. Відправивши гнівну телеграму Леніну, Троцькому, Камєнєву та Ворошилову, у середині червня батько з невеликим загonom зник у гуляйпільських лісах. Червоні розстріляли начштаба махновців Озерова і декількох відомих анархістів. Цікаво, що Озеров був свого часу нав'язаний Отаманові в якості начальника штабу саме більшовиками. У відповідь московські анархісти підірвали будинок міськкому РКП(б) в Леонтівському провулку (Ленін, що

мав туди приїхати, лише випадково уникнув загибелі). Почалася нова фаза відносин між Отаманом і червоними - відкритої ворожнечі.

5 серпня Махно видав наказ: "Кожен революційний повстанець повинний пам'ятати, що як його особистими, так і загальнонародними ворогами є особи багатого буржуазного класу, незалежно від того, чи вони євреї, українці і т.д. Ворогами трудового народу є також ті, хто охороняє несправедливий буржуазний порядок, тобто радянські комісари, члени каральних загонів, надзвичайних комісій, що роз'їжджають по містах і селах та тортують трудовий народ, що не бажає підкоритися їхній свавільній диктатурі. Представників таких каральних загонів, надзвичайних комісій і інших органів народного поневолення і гноблення кожен повстанець зобов'язаний затримувати і перепроводжувати в штаб армії, а в разі опору - розстрілювати на місці".

Війська Червоної Армії, що мали ловити Отамана, у масовому порядку переходили на його бік. Набравши сил, Махно розпочав активні бойові дії проти білих і червоних одночасно. Він навіть уклав угоду з Петлорою, що також воював з Добровольчою армією. Махновці, проникнувши під виглядом торговців у Катеринослав, на цілий тиждень (а потім удруге - на місяць) захопили місто, яке, за визнанням очевидців, нарешті відпочило від постійного страху і... грабежів. Особливу популярність серед городян здобув Отаман, коли власноруч розстріляв на базарі кількох мародерів.

Махно намагався відновити мирне життя. На звільнених територіях організовувалися комуни, профспілки, система допомоги бідним, налагоджувалися виробництво і товарообмін. До речі сказати, і раніш, і тоді продовжували видаватися газети, що вільно та без усіляких наслідків для себе критикували махновську владу. Отаман твердо стояв за свободу слова.

Денікіну довелося знімати з фронту та кидати в бій проти повстанців найбільш босездатні частини - корпус генерала Слащова, тим самим давши червоним цілющий перепочинок. У грудні 1919 року Слащову удалося шибити махновців з Катеринослава. Махно знову розпочав переговори з

більшовиками. Але був оголошений бандитом, що заслуговує арешту і страти. Барон Врангель кілька разів посилав до Отамана делегатів, але когось схопили червоні, а когось страчував Махно. Репресії, що їх обрушили на жителів губернії наступаючі частини Врангеля, змусили Махна спочатку припинити війну з більшовиками, а згодом і об'єднатися з ними. На початку жовтня 1920 року представники повстанців підписали угоду з більшовицькими командирами. Повстанська армія перейшла в оперативне підпорядкування головному Південного фронту Фрунзе.

У Гуляйполе знову потяглися анархісти, яких червоні відпустили зі своїх катівень. Після відступу Врангеля в Крим для Отаманщини настала пора перепочинку. Але вона виявилася недовгою і закінчилася з розгромом білогвардійців. У вирішальному кидку через Сиваш не останню роль зіграв чотирьохтисячний загін (тобто повноцінна дивізія) повстанців під командуванням махновця Каретнікова.

26 листопада 1920 року Каретнікова зі штабом було викликано на нараду до Фрунзе, підступно схоплено та страчено, а його частини оточили. Однак махновці зуміли збити заслони червоних і вийти з Криму. З бійців, котрі місяць тому пішли до Перекопу, до Отамана повернулося не більше половини. Почалася бійка не на життя, а на смерть. Проти залишків Махнової армії були кинуті усі наявні частини Червоної Армії. Їм тепер був легше: супротивник залишився один, та й перевага сил була астрономічною.

Махно метався по Україні. Дні його були полічені. Майже щодня відбиваючись від карателів, що наседали, Махно зі зменькою соратників і вірною дружиною Галиною Кузьменко прорвався до Дністра і 28 серпня 1921 перейшов у Бессарабію, що на той час була частиною території Румунії.

Залишок життя Нестор Іванович Махно провів в еміграції - спочатку в Румунії, потім у Польщі (де відсидів у в'язниці по підозрі в антипольській діяльності) та у Франції. У Парижі Махно активно займався пропагандою ідей анархізму - виступав, писав статті, видав кілька брошур. Одночасно, якщо дозволяло здоров'я, працював фізично - робітником на кіностудії,

шевцював. Варто наголосити, що, на відміну від більшості "провідників" та прем'єрів України "в екзиль", Нестор Іванович не віз з собою в еміграцію валіз із золотом та мішків із хутром.

Організм Отамана був ослаблений численними ранами та застарілим, ще з царської каторги, туберкульозом. Він і звів Махна в могилу: Нестор Іванович помер у паризькому госпіталі 6 липня 1934 року. Відтоді батько Махно спочиває на цвинтарі Пер-Лашез.

Із розгромом Гуляйпільської республіки Нестора Махна в Україні остаточно закінчилася доба Козаччини в її істинному розумінні. Братерські стосунки січовиків, що їх втілював у життя Махно та його однодумці, роки підтримували бойовий дух та мужність невеликого, як за масштабами усієї України, анклав козацького братства та справедливості. З перемогою більшовиків та розгромом махновського руху народу лишилися тільки згадка про славі часи Отамана Махна та його бойових побратимів.

Махно та його авторитет використали ті ж більшовики. Здається, Нестор Махно є єдиним з видатних повстанських отаманів, кого декілька разів радянська влада проголошувала "поза законом", а потім, коли виникала потреба в махновцях, надсилала люб'язні телеграми та нагороджувала найвищими орденами. Цікаво, що "бандит та контрреволюціонер" Нестор Махно є кавалером ордена Бойового Червоного Прапора за номером чотири. А тактику бойових дій Махна потім радянські історики приписали Будьонному та Ворошилову. Хоча вперше і найефективніше тачанки з кулеметами як бойові одиниці застосував саме Махно. А його систему комплектування великих бойових з'єднань потім вдало використовували бійці Української повстанської армії та французькі макі - адже Махно під час еміграції прочитав декілька лекцій з тактики у французькій Академії генерального штабу.

І сьогодні, згадуючи видатних діячів доби української революції, ми зобов'язані пам'ятати та належним чином цінувати внесок Отамана Нестора Махна не лише в розвиток тогочасного військового мистецтва - перш за все

він та його діяння заслуговують на повагу та шану з огляду на відродження їм давніх козацьких звичаїв в нових умовах. Нестор Іванович Махно усім своїм життям довів, що лише на козацьких засадах можливе справжнє відродження та піднесення національного духу та народної гідності. Хай навіть він до кінця своїх днів вважав, що насправді є ідейним анархістом.

Доля Отамана Махна та махновського руху є показовою ще й у тому сенсі, що "Туляйпільська республіка" була за своїм внутрішнім устроєм та правилами майже тотожною копією Запорозької Січі. Коли за кількасотень років до того кріпаки тікали від своїх панів – вони так само вільно обирали собі отаманів та організовувалися в сталі військово-суспільні утворення. Махновців так само ніхто не визнавав, як і їхніх історичних попередників-запорожців, але усі намагалися використати у власних цілях, віддаючи належне бойовій міцї війська та хисту керівників.

Із сумом треба зазначити, що й зараз влада здебільшого розглядає козаків-запорожців лише з точки зору можливості використання задля її певних потреб та з пересторогою й недовірою ставиться до козацьких звичаїв, які ґрунтуються передовсім на волелюбності. І мусить терпіти, оскільки зважає на кількість та можливості нашого братства. Дуже не хотілося б, щоб влада у своєму ставленні до козацтва керувалася виключно своїми інтересами та згодом не "взялася" за козаків як за останнє втілення справжньої свободи. Не дай Боже.

*Кобза, бандура та ліра
на території України в XVI - XIX ст.*

Музичні струнні інструменти на території України мають давню історію. І на сьогоднішній день досить архаїчними можна назвати гудки, ліри, кобзи, бандури, торбани, цитри, гусли, цимбали, скрипки тощо. Але найбільшу популярність в Україні XVI-XIX ст. мали кобза, бандура та ліра, які на аматорському рівні вважаються суго українськими і, до певної міри, асоціюються з українською народною культурою та звичаєвістю цього часу. Ми ставимо завдання прослідкувати генезу цих інструментів та їхній власновплив з інструментами інших народів, з якими українці мали зв'язки.

Першу згадку про музичний інструмент, який називається кобза, зустрічаємо в записках арабських мандрівників. Так арабський хронограф X ст. Абу-Алі Ібн Даст у своєму творі "Книга добрих скарбів", розповідає про слов'янську країну з містом Куяб (Київ) та, описуючи слов'ян, повідомляє, що вони мають "різні кобзи, гуслі і дудки; дудки довгі на два лікті, а кобза має вісім струн" [Січинський, 1992. – С. 18-19]. Тобто, кобза була відома вже в добу Київської Русі, але, на жаль, опису цього інструмента нема і ми не можемо з упевненістю сказати, чи мається на увазі саме та кобза, яка була властива українській музичній культурі більш пізнього часу. Окрім того, переклад давньоарабського тексту міг бути неточний. Перекладач міг знаходитися в полоні стереотипних уявлень про музичні інструменти і свідомо провести паралель із кобзою часів козацтва.

Відома фреска XI ст. "Скоморохи", яка збереглася на стіні південної башти собору Св. Софії у Києві. На думку І.Тоцької, з 13 фігур, зображених на ній, дві праворуч – акробати з жердиною – є своєрідною цирковою інстацією. Решта 11 постатей – учасники великого музичного ансамблю.

Один з учасників ансамблю, вважає автор, грає на лютні [Тоцька, 2002. – С. 33].

На думку А.Горняткевича, цей інструмент в дійсності тільки нагадує лютню. Він є прототипом кобзи та бандури, але справжня його назва невідома [Горняткевич, 1995. – С. 58-60]. Назви “кобза” й “бандура” з’являються пізніше.

І.Тоцька висловлює думку, що подібні оркестри існували в Київській Русі, і на підтвердження цього приводить опис придворного оркестру князя Святослава Ярославича, а також вказує, що подібні інструменти існували і у військовому оркестрі князя Святослава Всеволодовича.

В.Ємець у книзі, присвяченій кобзарському мистецтву в Україні, наводить дві версії про походження кобзи. За першою – кобза є найстаріший музичний інструмент азійського походження, який ще в XII ст. був поширений серед половців. Від половців кобза перейшла до татар, а від них потрапила й на Україну. За другою версією, цей інструмент не є чужим турецько-татарським народам, ще й зараз у турків поширений музичний інструмент, подібний до стародавньої кобзи, який і зветься кобузом [Ємець, 1923. – С. 16].

У тюркських мовах можна знайти чимало назв інструментів, що мають подібну назву: *koruz, kobuz, kobus, kubyz, kobyuz* [Фасмер, 1967. – С. 268; Преображенский, 1959. – С. 325; Боян (Лисенко), 1894. – № 1, 2, 5-10]. А.Фамінцин вважав за можливе, що кобза в XV ст. потрапила в Україну від кримських татар, котрі саме тоді заселяли Кримський півострів [Фамінцин, 1891. – С. 846; Ємець, 1923. – С. 111; Фіндейзен, 1928. – С. 226; Ревуцький, 1930. – С. 49]. А.Фамінцин вважав, що інструмент – кобза тюркського походження. Вивчаючи її історію, він знаходить подібний інструмент у древніх половців, татар, турок, угорців, румунів, чехів, поляків, литовців і, нарешті, в українців. Перше свідчення про кобзу в українців він відносить до XVI ст., стверджуючи, що її вони перейняли від чорноморських татар, які створили у XV ст. на узбережжі Чорного моря Кримську орду.

Походження слова “бандура” в етимологічних словниках подається однаково. Його виводять через польську мову (*bandura*) з італійського *bandura* [Преображенский, 1959. – С. 15; Фасмер, 1967. – С. 120]. Італійське ж слово походить з латинського *pandūra*, що, в свою чергу, можна вивести з грецького *pandoura*, яке споріднене з перським *tambur* та шумерським *pandur/pantur*, що означає “маленький лук” [Grove’s Dictionary of Music and Musicians. – 1954. – P. 535].

Що ж до походження самого інструменту, то Д.Ревуцький вважав, що бандура походить з арабо-перського Сходу, і в Україну потрапила через Візантію приблизно у XV ст. [Ревуцький, 1930. – С. 49]. Інші ж заперечують, що назва “кобза” і сам інструмент запозичені від інших народів. Ч.Петкевич перший зафіксував існування на Українському Поліссі архетипу музичного лука-варгана “бандурки”, найдавніше зображення якої відоме в пілеолітичній печері XV тис. до н.е. Труа Фрер у Франції.

І.Шрамко вважає, що бандура-кобза належить найархаїчнішому у світі культу Змія і має багатотисячолітню традицію. Її зображення виявлено на золотій пластинці зі скіфського поховання біля с. Сахнівка на Херсонщині [Шрамко, 1995. – С. 61-64].

Г.Хоткевич, досліджуючи появу бандури в Україні, вказує на свідчення римського автора Атенея про письменника III ст. до н.е. Ефронія, який писав, що “ті, хто називають себе наблістами, пандуристами й самквістами, не вживають жодного нового інструменту”. З цього Г.Хоткевич робить висновок, що вже в III ст. до н.е. існував інструмент, що називався пандура, і вже тоді він не був новиною [Хоткевич, 1928. – С. 21-23].

М.Сумцов вважав, що бандуру в Україну занесли із собою серби, які були першими вчителями українських військових музикантів та співців [Сумцов, 1910. – С. 19].

Серед польських джерел першу згадку про бандуру подає “*Slownik muzykow polskich*”: У 1325-9 рр. в палаці Казимира Великого та його

дружини Анни існував великий колектив співаків з бандурами, бубнами та лірами. [Slownik muzykow. – 1964. – S. 217].

Перші згадки про ліру також знаходимо у польських дослідників. Так, З.Пшерембський відзначає, що сама назва “ліра” з’являється дуже рано. Він наводить свідчення грецького історика Теофілактоса Сімокатеса, який, описуючи прибалтійських слов’ян, згадує цей інструмент у 629 р. [Пшерембський, 1995. – С. 43].

Руські цитаристи (*citaristes ruthenis*), записані в реєстрах скарбниці двору короля Владислава Ягелло (1386-1434 рр.), могли бути лірниками, кобзарями або бандуристами, так вважає О.Шульцівна [Шульцівна, 1959. – С. 10-11]. Однак середньовічні джерела через неоднорідну тогочасну термінологію могли однією назвою позначати різні інструменти, що дає підстави для різноманітних інтерпретацій про походження назви того чи іншого інструменту.

А.Бабій знаходить згадку про ліру в “Евангелической гармонии” – творі монаха-бенедиктинця Готфріда, який жив у X ст. [Бабій, 1928. – С. 22-23]. Тодішній інструмент мав одну струну і грали на ньому смичком. Автор згадує і про малюнки Преторіуса (XVII ст.), де є три типи цього інструменту: 1) ліра з клавіатурою і смичком; 2) ліра з коліщатком, але без клавіатури; 3) ліра з клавіатурою і коліщатком.

А.Бабій стверджує, що ліра прийшла в Європу зі Сходу через Візантію, де була відома у VIII - IX ст. під назвою *organistrum*. В Україну вона прийшла не пізніше XVI ст., вважає автор, посилаючись на “Азбуковник и Сказание о неудобь понимаемых речах” Павла Беринди (1632 р.), де є така згадка про ліру.

А.Гуменюк відзначає чотири типи лір: 1) старогрецька ліра – струнно-щипковий інструмент, який мав сім струн (зовнішнім виглядом нагадувала кіфару); 2) ліра з однією струною і смичком (нагадувала древньослов’янський гудок); 3) ліра з багатьма струнами і смичком (її форма наближалась до скрипки); 4) ліра з коліщатком. У XV-XVIII ст.

В Європі третій тип ліри поділявся на цілий ряд інструментів: тенорова (“ліра да браччо”) мала п’ять струн і дві бурдонні (басові, розташовані поза грифом); басова (“ліра да гамба”) мала дев’ять – дванадцять струн і дві бурдонні; контрабасова (“ліроне перфетто” або “архівіола ді ліра”) мала дванадцять або чотирнадцять струн і дві бурдонні (Гуменюк, 1967. – С. 112-113).

Ф.Колесса та Д.Ревуцький погоджуються з думкою, що прототипом української ліри є органіструм (*harmonia, symphonia*), – триструнний інструмент із Західної Європи X-XI ст. [Колесса, 1910. – С. 22-39; Ревуцький, 1930. – С. 46]. В XIII ст. цей інструмент перейшов до рук жонглерів та менестрелів і поступово поширився на схід.

В Україні використовувався також струнний інструмент торбан, який потрапив з Польщі. Своєю будовою він нагадував лютню, тільки мав довгі басові струни. В Італії цей інструмент звали: *theorba, tiorba*; у Франції: *thorbe, tiorbe, tuorbe*. В кінці XV ст. італійські музики, що складали капели при дворі короля Зигмунда I занесли її у Польщу, де називали його *theorban*. Але цей інструмент не мав великої популярності серед українського народу тому, що був складніший за кобзу та бандуру, а складна техніка гри вимагала більшого часу на освоєння цього інструменту. Грали на ньому переважно при панських дворах як селяни – торбаністи, так і дрібне панство.

В Україні мандрівних музикантів з XVI ст. називали відповідно до тих музичних інструментів, на яких вони грали: кобзарями, бандуристами, торбаністами та лірниками. Їх поява та поширення нерозривно пов’язані з Запорозькою Січчю та музичними цехами.

В XVII-XVIII ст. в Україні кобза була найбільш популярна в порівнянні з іншими музичними інструментами. Як стверджує В.Смець на ній грали навіть дівчата, її розмальовували. Образ козака-кобзаря був настільки улюблений, що його малювали не тільки на стінах та дверях світлиць, але й на вуликах та днищах скринь.

21 вересня 1738 р., за царювання Анни Іванівни, був виданий спеціальний указ про відкриття свого роду музичної школи, в якій мали навчати і грі на бандурі [Ємець, 1923. – С. 32-35].

Разом із знищенням Запорізької Січі російським царем почався занепад кобзарства. Козацький період кобзарства змінився “жебрацьким”. І ми погоджуємося з думкою Н.Кононенко, що переслідування співців українського козацтва з боку російського царату змусило їх пристосуватися до лірників і увійти до їхньої організації [Кононенко, 1993. – С. 27-28]. Появу кобзарсько-лірницьких гуртів у XVII ст. в Україні В.Данилов пояснює так: “Коли в Україні розповсюдилося при посередництві Польщі магдебургське право, і ремісники утворили цехи, співаки-жебраки також сполучилися в жебрацький цех, під назвою “гурт” [Данилов, 1911. – С. 302].

Кобзарсько-лірницькі цехи були поширені (згідно із сучасними кордонами) на території Східної та Західної України, Білорусії, частинах Південної Росії та Східної Польщі.

Кобзарсько-лірницький цех мав свою професійну раду, що звалася “судна рада”, “думна рада”, “цехова рада”, до неї входили панотці, “радна старшина”, “цехова старшина”, майстри. На чолі цеху стояв цехмістер. На раді обговорювалися та вирішувалися найважливіші професійні проблеми (екзаменування учнів на майстерність, прийом до кобзарського цеху, затвердження репертуару тощо); конфліктні ситуації (порушення територіальних принципів, репертуарних норм, моральних законів) розглядалися на цеховому суді (до речі, найтяжчим покаранням було “обрізання торби” – тобто заборона старцювати, – і вилучення з кобзарсько-лірницької “панібратії”). В кожному братстві був свій скарбник, котрий через окружних старост збирав податок у старців – соту частину прибутку. Кобзарі й лірники мали свою професійну мову – “лебійську”.

Відмінність від інших ремісничих цехів полягала в тому, що, по-перше, цехи кобзарів та лірників забезпечували духовне виробництво. А, по-друге, фізична неповноцінність, каліцтво, примушувало їх ховатися від стороннього

ока, встановлювати суворішу заборону на проникнення чужих до внутрішнього життя цеху, братства, до таємниць сакрального світу носіїв української духовності, високої моралі [Гримич, 1992. – С. 14-21].

Потрапити до них можна було тільки одним шляхом: стати учнем цеху й відбути науку, отримати дозвіл на кобзарювання. Бандурист чи лірник, навчаючи учня, передав йому не тільки свій репертуар, але і виховання: уміння тримати себе, дякувати за подання, дотримання певних норм моралі.

Технічні прийоми навчання гри і співу залежали від вчителя: один (старик, вчитель Гончаренка) примушував учня зі слів спершу завчати текст, а потім вчив гри і співу; інший (вчитель Куцаго і Бабенка) вчив одночасно словам із співом і грою на лірі, причому для навчання гри вживав наступний оригінальний метод: вчитель прив’язував до пальців своєї лівої руки нитками пальці тієї ж руки учня і цим способом привчав його правильно перебирати клавіші ліри [Сперанский, 1904. – С. 97-230].

Мистецтво гри на бандурі має свою еволюцію та різні способи гри. Найбільш старого способу дотримувались кобзарі Чернігівської губернії. Вони тримали бандуру між колінами, перпендикулярно до свого тіла, ліва рука вдаряла виключно по бунтам, вказівний і середній пальці стояли перпендикулярно деці, великий палець лише зрідка брав октаву від верхньої або нижньої терції. Вишуканість переборів досягалась тим, що терція бралась двічі: раз м’якою стороною пальців і зразу ж зворотним рухом нігтя. Цей спосіб тримати бандуру і пальці є найбільш старим, він не дає можливості взяти повного акорду і використати всієї маси штрихів, які можливі на бандурі.

Пізніша школа – це та, якої трималися харківські бандуристи, а також “зиньківська наука” Полтавської губернії. При цьому способі гри бандура трималася не поміж колін, а на коліні, і не перпендикулярно корпусу, а паралельно йому, права рука також стояла паралельно деці, що давало можливість взяти повний, широкий акорд. Ліва рука вже не була прикована виключно до бунтів, а вільно рухалася по грифу, опираючись на великий

палець. Вона могла брати приструнки і бунти, давати швидко гамму вверх або вниз. При такому способі гри бандура могла дати масу різноманітних штрихів.

Полтавська губернія займала середнє положення між цими двома школами. Полтавські бандуристи тримали бандуру вже на коліні, але в середньому положенні по відношенню до тіла, ліва рука трималася на бунтах, тобто як у бандуристів Чернігівської губернії, а права вже рухалася так же, як і в харківських бандуристів [Хоткевич, 1903. – С. 87].

Таким чином, розглянувши ці три школи, можемо прослідкувати певну еволюцію гри на бандурі. До цього ще можемо додати, що харківські кобзарі носили кобзу під рукою, як жебраки, що прохають милостині; чернігівські за плечима, як носили її колись прадіди, коли кобза не служила засобом до жебрання, а була приналежністю вільного українського козака.

1. Бабій А. Ліра або реля //Музика масам. Харків, 1928. – № 12. – С. 22-23.
2. Боян (Лисенко М.). Народні музичні струменти на Україні //Зоря. – Львів, 1894. – № 1, 2, 5-10;
3. Горняткевич А. Кобза чи бандура? //Пам'ятники України: історія та культура. – 1995. – № 1. – С. 58-60.
4. Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти. – К., 1967. – 241 с.
5. Данилов В. Среди кобзарей и лирников //Исторический Вестник. – Х., 1911. – Т. 126. – С. 301-312.
6. Ємець В. Кобза й кобзарі. – Берлін, 1923. – 111 с.
7. Колесса Ф. Мелодії українських народних дум //Матеріали до української етнології. – 1910. – Т. 13. – С. 22-39.
8. Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи //Родовід № 6. – 1993. – С. 27-30.

9. Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. – М., 1959. – 325 с.
10. Пшерембський З. Є. Корбова ліра у Польщі //Родовід. – 1995. – № 11. – С. 43.
11. Ревуцький Д. Українські думи та пісні історичні. – Київ, 1930. – 49 с.
12. Січинський В. Чужинці про Україну. – Київ, 1992. – 254 с.
13. Сперанский М. Южно-русская песня и современные ее носители //Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко в Нежине. – Т. V. – К., 1904. – С. 97-230.
14. Сумцов М. Українські співці й кобзарі. – Харків, 1910. – 19 с.
15. Тоцька І. Софія Київська і музична культура Київської Русі //Старожитності Вишгородщини. – Вишгород, 2002. – С. 33.
16. Фаминцын А. Домра и сродные ей инструменты: балалайка, кобза, бандура, торбан, гитара //Вестник Европы. – Спб., 1891. – Кн. 8. – С. 846.
17. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т. 2. – 268 с.
18. Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России с древн. времен до конца 18 в. – М., 1928. – Вып. II. – 226 с.
19. Хоткевич Г. Про кобзу та бандуру //Музика масам. – Харків, 1928. – № 10-11. – С. 21-23.
20. Хоткевич И. Несколько слов об украинских бандуристах и лирниках //Этнографическое Обозрение. – 1903. – Т. 57. – № 3. – С. 87.
21. Шрамко І. Ще раз про походження кобзи-бандури //Пам'ятники України: історія та культура. – 1995. – № 1. – С. 61-64.
22. Шульцівна О. Музикування у ренесансовій Польщі. – Познань, 1959. – С. 10-11.
23. Grove's Dictionary of Music and Musicians. – London, 1954. – V. VI. – P. 535.
24. Słownik muzykow. – Krakow, 1964. – Т. 1. – S. 217.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Горн з розкопок 1990 р. по вул. Межигірського Спаса, 11.
2. Горн з розкопок 1990 р. по вул. Межигірського Спаса, 11.
3. Горн з розкопок 1992 р. по вул. Межигірського Спаса, 9.
4. Горн з розкопок 1992 р. по вул. Межигірського Спаса, 9.
5. Реконструкція горна з розкопок 1992 р. по вул. Межигірського Спаса, 9.

